

Araştırma Makalesi

Erken Dönem Azerbaycan Aydınlanmasında (Maarifçiliğinde) “İslam” Algısı ve “Ötekilik” Muhtevası

Rameş Rzayev*

(ORCID: 0000-0001-9699-8116)

Makale Gönderim Tarihi
01.07.2023

Makale Kabul Tarihi
13.03.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Rzayev, R., “Erken Dönem Azerbaycan Aydınlanmasında (Maarifçiliğinde) “İslam” Algısı ve “Ötekilik” Muhtevası”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 686-727.

APA: Rzayev, R. (2024). Erken Dönem Azerbaycan Aydınlanmasında (Maarifçiliğinde) “İslam” Algısı ve “Ötekilik” Muhtevası. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 686-727.

Öz

Azerbaycan’da Aydınlanma olgusunun teşekkülüne ilişkin Çarlık Rusyası politikalarının ne derecede belirleyici olduğu tartışmaları çalışmamızda sorgulanmaktadır. Çarlık Rusyası’nın hegemonik etkisiyle sürdürülen 19. yüzyılın ikinci yarısı yapısal ve kuramsal dönüşümler Azerbaycan maarifçiliğinde farklı bir korelasyonu karşımıza çıkarmaktadır. Doğu ve Batı ayrımı bağlamında gerçekleşen Maarifçilik akımı Azerbaycan tarihinde karmaşık ve gergin bir döneme tesadüf etmiştir. Tahakküme dayalı ve “öteki” prosedürü çerçevesinde dizayn edilmeye çalışılan Azerbaycan toplumu, sosyal-kültürel ve siyasi-ekonomik hayatta “tektipli” modelleme işlemine tabi tutulmuştur. Maarifçilik

* Ph.D., Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan, ramesza@gmail.com.
Dr., Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Azerbaycan.

akımı Azerbaycan toplumunun maruz kaldığı asimilasyon ve entegrasyon yaklaşımlara karşı direnişte Çarlığın hegemonik diktasını aşamadığı söylenebilir. Yeni bir toplum inşa etme tartışmalarında entelektüellerin (maarifçilerin) tutumu çalışmamızın temel problematik konularından biridir. Bu noktada maarifçiliğin arka plan formülasyonunun tam olarak neden ibaret olduğu problemi, çözüme muhtaç konulardandır. Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'a dönük Avrupamerkezçi (“medenileştirme” veya “domestikasyon”) politikalarında “Türk-Müslüman” kimliğini yozlaştırmadan ibaret olduğu tespiti, hegemoniya denkleminde kendini açığa çıkarmaktadır. “Yeni” kimliğin bir model olarak sunulması ya da tasarlanması noktasında dönem maarifçilerinin (Mirza Kâzım Bey, Abbaskulu Ağa Bakıhanov, Mirza Şefi Vazeh, İsmail bey Gutgaşını ve Mirza Fetali Ahundov) görüşleri ve tavırları Avrupamerkezçi Aydınlanma düşüncesinin ideolojik ve kültürel etkileriyle dogma haline getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, İslam, Maarifçilik, Modernleşme, Ötekilik.

Perception of "Islam" in Early Azerbaijani Enlightenment and the Content of "Otherness"

Abstract

The debates on how decisive the policies of Tsarist Russia were regarding the formation of the Enlightenment phenomenon in Azerbaijan are questioned in our study. The structural and theoretical transformations of the second half of the 19'th century, sustained by the hegemonic influence of Tsarist Russia, reveal a different correlation in Azerbaijani education. The enlightenment movement, which took place in the context of the East-West divide, coincided with a complex and tense period in the history of Azerbaijan. Azerbaijani society, which was tried to be designed based on the principle of domination and within the framework of the "other" procedure, was subjected to "uniform" modeling in socio-cultural and political-economic life. It can be said that the Enlightenment movement could not overcome the hegemonic dictatorship of Tsardom in its resistance against the assimilation and integration approaches to which the Azerbaijani society was subjected. The attitude of intellectuals in the discussions on building a new society is one of the main problematic issues of our study. At this point, the question of what exactly constitutes the background formulation of enlightenment is one of the issues that need to be resolved. The determination that Tsarist Russia's European-centered ("civilization" or "domestication") policies towards Azerbaijan were aimed at corrupting the "Turkish-Muslim" identity also

manifests itself in the hegemony equation. The views and attitudes of the intellectuals of the period (Mirza Kâzım Bek, Abbaskulu Aga Bakıhanov, Mirza Shafi Vazeh, İsmail Bey Gutkashanlı and Mirza Fetali Akhundov) became dogma in presenting or designing the "new" identity as a model. It emerged with the ideological and cultural influences of Eurocentric Enlightenment thought.

Keywords: Azerbaijan, Islam, Enlightenment, Modernization, Otherness.

Giriş

Azerbaycan modernleşmesini ifade eden belirli terimlerin başında gelen "maarif" kelimesi, anlam bakımından daha geniş bir derinliye sahiptir. Terim sonraları "eğitim" anlamına gelse de geleneksel medrese "ilimi"ne karşılık yeni bilgi ve düşünce konseptlerini kapsayan bir "aydınlanma" anlamında tanımlanmış ve kavramsal niteliğe dönüşmüştür. Geleneksel paradigmadan bir miras olarak kalan "maarif" terimi*, Azerbaycan'ın modernleşme düşünce konseptinde yeni tanımlanma olanağı ile özümsemi. Azerbaycan tarih literatüründe "aydınlanma" kavramının karşılığı olarak atfedilen "maarifçilik", geniş bir yelpazeye sahip olup, toplumsal hayata ilişkin sorunlarla ilgili iki temel tanımı ihtiva etmekteydi: Birincisi, dar anlamda etimoloji olarak maarif, Arapça bir kelime olan "ma'rifa"dan türemiş, eğitim/bilgi/beceri olarak tanımlanmaktaydı. İkincisi ise genel anlamıyla 19. yüzyıldan itibaren Azerbaycan'ın aydınlanması istikâmetinde felsefi ve sosyal bir dünya görüşünü kapsayarak, temelinde "ilerleme ve aydınlanma düşüncesi" yer almaktadır.

Çarlığın işgaliyle farklı bir boyutta gelişen Azerbaycan'daki toplumsal, kültürel ve ekonomik hayat, merkezîyetçi devletin mutlak otoritesi emrinde bir değişim süreci geçirmekteydi. Batı'nın etkisiyle başlayan Rusya sanayileşmesi siyasal denetim mekanizmalarını bir

* Berkes'in belirttiği üzere "'maarif' teriminin taşıdığı anlam, dini terminolojide önemli yer tutan 'ilim' sözcüğü ile karşılaştırılarak kullanılmaktadır. Aslında bu sözcük 'ilim' demek değildi. 'İlim' nakil ve akıl yoluyla, yani kıyas ve icma ile yorumlanarak geliştirilen şeriat bilgisi demektir" - Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2012, s. 179.

anlamda ekonomik ve askeri alanın güçlenmesine yöneltmekteydi. Bu durumun açıklığı kavuşturulması için Çarlık bürokrasisinin 1830’larda topladığı istatistik bilgiler¹ esasen ekonomik kaynakların üzerinde kurulan denetimi elinde tutabilme amacı güdüyordu. 1840’lı yıllara dair belgelerde ise bölge nüfusunun yaşadıkları sorunlardan ziyade köylülerin sayı ve vergi hesaplarıyla ilgiliydi.² Örneğin istinat edilen belgelerde Azerbaycan’ın Kuzey-Batı kısmında yer alan Car-Balaken Cemaatlığı’nın genel sosyal-ekonomik durumuna dair bilgiler, burada yapılan askeri ve idari harcamaların bilinmesi siyasi nitelikteydi. Bölgede baş veren nüfus değişikliklerin hareketliliği bakımında önem kesp ediyordu.³ Çarlık politikalarının sömürge toplumlarında ne dereceye kadar etkili olduğunu siyasal ve tarih literatüründe yer alan hukuk mevzuatı ile ölçmek mümkündür. Çünkü hukuk modernleşmeci temeli oluşturan paradigmaları önemli derecede tarihsel dönüşüm gücüne dönüştürmekteydi. Azerbaycan’da ilk modernleşmeci paradigmanın yerleşmesi Rusya’nın idari tekelinde “...Rus kültürü ve romantizmin etkisiyle oluşmuştur.”⁴

Çarlık sömürgeçiliğinin ilk başlarında ekonomi rifah düzeni tesis etmekten ziyade mevcut ekonomiden elde edecek gelirin istatistiğini tuttuğu kaynaklarda açıktır. Çarlık ideolojisinin yol açtığı tüm ekonomik ve toplumsal eşitsizlikler milli ticaretin ve sanayinin gelişimini önlemiştir. Tekelcilik yabancı tüccarların lehine artmıştır. Bununla birlikte kurgulanmak istenen yeni toplum, günlük sömürüye ve baskılara boyun eğen kitle olmaya doğru itilmiştir. İlk başlarda ekonomi, siyasi ve sosyal hayatı kendi hegemonyası içinde tasarlayan Çarlık, bir sonraki aşamada kısıtlı “aydınlanmayı” ihtiva eden yeni “intelligentsiya”⁵ sınıfını yaratma ihtiyacı duymuştur. Gramsci’nin çözümlemesiyle ele aldığımızda hegemonya gerçeğinin bu noktada belirleyici olduğu açıktır.

¹ GMDTA, f. 2, siy. 1, iş. 3058, s. 19-21.

² GMDTA, f. 2, siy. 1, iş. 448, s. 3.

³ Arzu Memmedova, *Car-Balaken Cemaatlığı XVII. Asrın Sonları ve XIX. Asrın 30’lu Yılları*, (Doktora Tezi Avtoreferatı A.A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü) Bakü, 2010, s. 12.

⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 293.

⁵ Andrzej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi*, çev. Alaeddin Şenel, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 14.

Özellikle “...entelektüel faaliyetler, merkezin toplum üzerindeki hegemonyasını ve mekanizmalarını”⁶ harekete geçirmiştir. Kurumsal ve eğitim düzenlemelerin bir başa merkezi hükümetin çizmiş olduğu standartlara göre gerçekleşmiş olması düşünüş ve hayat tarzının tek biçimliliğine hesaplanmıştır. Çarlık iktidarının modernleşmede izlediği yolun Batı’daki sürece eşdeğer olmadığı kesindir. Bürokratik merkezleşme güdüsü modernleşmenin parametrelerini tek çizgide sınırlamıştır.

Modernleşme hem düşünce hem de kurumsal olarak Rusya yoluyla Azerbaycan’a gelen Batı medeniyetinin ilk tesirlerini entelektüellerin faaliyetlerinde bariz görülmeye başlamıştır.⁷ Bir taraftan toplumun kendi kültürel değerlerine ve tarihi bağlarına sarılan az saydaki aydın kesim siyasi sistemiyle uyum içinde değildir. Diğer taraftan geleneksel inanç ve değerleri sorgulayan aynı zamanda kozmopolit toplumu hedefleyen kesimin faaliyeti yeni siyasi anlayışın teşvikiyle genişlenmiştir. Özellikle “Dekabrist Ayaklanması”^{*} sonucunda yazar A. Bestujev-Marlinski, gazeteci P. Sankovski, A. Odoyevski gibi birçok entelektüellerin Kafkasya’ya sürgün edilmesi ve yerli aydınlarla kurdukları ilişkiler Azerbaycan’ın modernleşme düşünce tarihinde yeni bir sayfa açmıştır. “Çarlık rejiminin istibdadına karşı mücadelenin ilk tohumlarını atan bir avuç ‘entelektüel’ birer ‘hürriyet’ sembolü olarak” Kafkasya’daki düşünce hareketlerine yön veren meşrutî monarşi görüşü savunmuşlardır. Bu insanlarla yakın temas ve kurulan dostluk ilişkileri Azerbaycan entelektüellerinin Batı aydınlanmacı düşünürleriyle tanışmasına neden olmuştur.⁸ Azerbaycan’da “Aydınlanma” düşüncesinin ilk sosyal, felsefi ve ideolojik tohumları atılmıştır.

⁶ Joseph A. Buttigieg (ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, c. I, çev. Ekrem Ekici, İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2011, s. 189.

⁷ Ahmet Kanlıdere (ed.). *XIX. Yüzyıl Türk Dünyası*, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013, s.10.

^{*} Liberal soylular tarafından “ulus”, “halkın davası” ve “meşrutiyet” için 14 Aralık 1825’te “Dekabristler” (Dekabrist, “Aralık” ayına atıfla bu adla adlandırılmıştır) adı verilen örgüt Çar Aleksandr’ın ölümünün ardından, Çar I. Nikolay’ın tahta geçmesine karşı Rusya’da başarısız bir darbe girişimi gerçekleştirmişler - J. M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılâp Yayınları, 2015, s. 489.

⁸ H. Hüseyinov – A. A. Klimov, *Mirza Fetali Ahundov, Felsefi ve Politik Düşünceler*, çev. Arif Berberoğlu, Ankara, Epos Yayınları, 2010, s. 14.

Azerbaycan’da “Aydınlanma” düşüncesinin ilk sosyal, felsefi ve ideolojik tohumları atılmıştır. Bu yeni anlayışta Batı’ya hayranlık duygusu kabarık biçimde ortaya çıkmıştır. Osmanlı’daki Jön Türkler arasında yaygınlaşan “kuvvetli ve üstün olan her şey Batı’dadır”⁹ fikri, Dekabristlerin benimsedikleri görüşle aynı muhtevaya sahiptir. Fakat, Rusya tarafından ortaya konan modernleşme denklemine sömürge toplumlarını kendi hegomonik anlayışı çerçevesinde “uluslaştırarak” biçimlendirmiştir. Rus entelektüellerin sahip olduğu paradigmada ise Rus kimliği “üst kültür” temsilçisi olarak tanımlanmıştır.

Çarlık Rusyası’nın “Aydınlanma” etkisi toplumsal bütün alanlarda eski ile yeniye karşı karşıya koyan bir çatışma diyalektiği içerisinde kendi hegemonyasını kurmaya çalışmıştır. Toplumun eğitim, siyaset, hukuk, ekonomi, sanat ve teknolojiye ilişkin görüşleri hegemonya düzeni içinde kalıplaştırılmak istenmiştir. Çarlığın modernleşme çağrısının kavranması ve incelenmesi bakımından Gramsci’nin şu çözümlemesi önemlidir: “...hegemonya ilk kendi dilini yaratmanın, yeni terimleri dolaşıma sokmanın, yeni metaforlar oluşturmanın yanı sıra tarihsel adları kendine göre değiştirerek farklı bir dilde anmaktadır.”¹⁰ Rusya’nın hegemonyasında başlayan söz konusu değişiklikte Azerbaycan’ın tarihsel kültürel değerleri ve tarihsel kimlik durumu “alt kültür” konumunda tanımlanmakta idi. Azerbaycan’da Aydınlanma dünya görüşü, ilerleme ve gelişme kavramları ile dengelenmeye çalışılmıştır. Azerbaycan’da ilk modernleşme hareketinin temel sorunu din karşıtı bir mücadele değil (Ahundov istisna olmakla), Osmanlı’da olduğu gibi “...ilerici-gerici, aydın-yobaz arası çekişme ya da dengelemedir.”¹¹ Böyle bir sürecin karakteristik özelliklerini tanımlamak için Çarlık önceki Azerbaycan’ın kültürel ve toplumsal durumunu Rusya yönetimine katıldıktan sonraki durumla karşılaştırmak tarihi bilimsellik bakımından konuya önemli derecede nesnellik katacaktır.

Çarlık politikalarının temel ilkeleri Ortodoks Hristiyanlık, mutlakiyet ve Rusçuluk kavramları üzerine inşa edilmiştir. 1829-1830 yılları

⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 289.

¹⁰ Joseph A. Buttigieg (ed.), *a.g.e.*, s. 159.

¹¹ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2012, s. 23.

arasında Güney Kafkasya'da Paskeviç'in idareciliğinde başlatılan ilk uygulamalar hukuk adına değil, hegemonya kavramına göre yapılmıştır. Kafkasya bölge müfettişleri Meçnikov ve Kutaysov, Paskeviç'in bu faaliyetini memnurlukla karşılamışlardır. Onlara göre tüm Kafkasya halkları yakın bir gelecekte Rus gibi konuşmayı, Rus gibi düşünmeyi ve Rus gibi duyumsamayı öğrenmelidirler. Bu bakış açısı Çarlık Eğitim Bakanlığı yönetmeliğinde ayrıca bir madde şeklinde yer almıştır.¹² Açılan "modern" okullar daha sonraki dönemlerde Azerbaycan entelektüel grubunu yaratmıştır. Eğitim ve dile paralel olarak sosyal değişim etkinliğinde yer alan amillerden biri din olmuştur. Eğitim aracılığıyla Kafkasya'daki Müslümanlar arasında Hristiyanlığın yayılması beklenen sonucu vermemiştir. Buna karşılık Azerbaycan'da Rus Ortodoks Kilisesi dışında birçok dini kurumların faaliyeti durdurulmuştur. İlk olarak özerk Alban Hristiyan Kilisesi kapatılmıştır. 1836 yılında ise Ermeni Grigoryan kilisesine bağlanmıştır.¹³ Bu nedenle Azerbaycan'da yeni çatışma alanı dini müsteviden (Müslüman ve Hristiyan çatışmasından) etnik müsteviye taşımıştır.

Azerbaycan entelektüellerinin yenilikçi ve hukuk üstünlüğüne yatkın düşünce yapıları, uygulamadaki baskıcı davranışlar nedeniyle tezatlı duruma düşürülmeleri ikinci bir özelliklerine, yani eleştirel yaklaşımlarına bir örnektir. Örneğin 1832 yılında A. Bakıhanov Bakü'de modern bir okul açmak için hazırladığı projeyi hükümete sunsa da sıcak karşılanmamıştır.¹⁴ Ama resmi devlet işlerindeki hizmetlerinden dolayı Çar hükümeti tarafında birçok ödüle layık görülmüştür. O, hem bir tarihçi hem yazar hem de bir memur olarak İran ve Rusya arasındaki anlaşmalarda önemli diplomatik ve kültürel bir misyonu yerine getirmiştir. Bakıhanov, "Rus ordusu subayı olarak askeri görevlerde göstermiş olduğu üstün hizmetlerinden dolayı çok sayıda nişan ve madalyalarla taltif edilmiş, albay rütbesine kadar yükselmiştir."¹⁵ Bu tutuma koşut olarak Mirza Şefi Vazeh tarafından işlenen konular aynı

¹² *Azerbaycan Tarihi 19. Yüzyıl*, c. IV, Bakü, Elm Neşriyyatı, 2007, s. 141.

¹³ Yakup Mahmudov, *Azerbaycan: Kısa Devletçilik Tarihi*, Bakü, Tahsil Neşriyyatı, 2005, s. 37.

¹⁴ Gazenfer Recepli, *Azerbaycan Tarihi (Oçerkler)*, Bakü: Elm ve Tahsil Neşriyyatı, 2013, s. 323.

¹⁵ Abbaskulu Ağa Bakıhanov, *Seçilmiş Eserleri*, Bakü, Avrasya Press, 2005, s. 10.

yaklaşık tarzını ihtiva etmiştir. Vazeh, hattat, öğretmen, şair olarak Doğu ve Batı medeniyetinin ortak yanlarının tespiti üzerine görüşleri ile dikkat çekmiştir. İslamiyet'in bir cehalet devrini kapsadığını 1832 yılında öğrencisi Ahundov'la arasındaki diyalogda açık ifade etmiştir.¹⁶

Azerbaycan'da geleneksel zadedgân zümresi ortadan kaldırıldıktan sonra az saydaki yeni seçkin sınıfı temsilcileri genelde Çarlığın askeri kadrolarında kademelendirilmiştir. İsmail Bey Kutgaşanlı, Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan Türklerini "Ruslaştırmak" için açtığı okulların birinden mezun olmuştur. Geleneksel bir bey ailesinde doğan Kutgaşanlı, "Şeyh Şamil" harekâtına karşı çarpışmalarda gösterdiği cesareten dolayı Çarlık ordusu topçu generali rütbesine kadar yükselebilmiştir. 1841 yılından ordudan istifa eden Kutgaşanlı, Fransızca olarak "Reşit Bey ve Saadet Hanım" adlı hikâyeyi kaleme almıştır. Batı tarzı üslupla yazdığı hikâyede orta sınıfın dar görüşlülüğü, otoriter yönetime başkaldırma, köylü ayaklanmaları ve kadının toplumdaki konumu gibi konuları liberal bir görüş içinde aksettirmiştir. Batı anlamda bir rahatlığa kavuşmanın zorluluğunu sosyal kimlik eksikliğinde gören yazar, ısrarlı bir şekilde kültürel değerleri tartışmaların odağına çekmiştir.

Azerbaycan Maarifçiliğinde "İslam" Algısı

Çarlık Rusyası'nın 1848-1878 yılları arasında sömürge toplumların dini değerlerine ve kurumsallığına karşı tutumu iki ekseninde gerçekleşmiştir. Birincisi, kurumsal olarak dini müesseseleri "reformist" politikalarla yeniden yapılandırmış ve yeni sistem içinde denetime tabi tutmuştur. Yani dini kurumlar bürokrasinin gözetimi altında politik gücün en etkin aracı haline getirilmiştir. İkincisi ise teorik anlamda dini değerleri "modernleşme" ve "aydınlanma" kavramıyla zıtlılaştırarak, ilerlemenin önünde en büyük engel olarak göstermiştir. Yani "modernleşme" adı altında kullanıma sürülen sekülerleşmeyi İslam dinine karşı bir saldırı aracı olarak kullanmıştır. Modernleşmenin kültürel ve toplumsal hayata getirdiği değişiklikleri aşağıdaki fikir kümesinde toplamak mümkündür. Eski ile yeninin çatışması o döneme kadar yaşanmayan bir ikilemi sistematik problem olarak Azerbaycan'ın

¹⁶ H. Hüseyinov – A. A. Klimov, *a.g.e.*, s. 13

toplum hayatına yerleştirmiştir. Sürecin yarattığı dinsel ve kültürel bunalımlar sanıldığından çok etkili olmuştur.

Bu süreçte Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da kimlik oluşturma çabaları, tarihsel-kültürel ve dini bağlara değil, coğrafyaya dayalı yeni kimlik kavramlarına dayandırılmıştır. 19. yüzyıl Azerbaycan entelektüellerinin ulus oluşturma için kat ettiği yolda kültürel ve toplumsal birimleri farklı bir "modernleşme" çatısı altında toplanmıştır. Bu noktada "ulus-devlet" in diyalektik karakteri (meşruiyet ve egemenlik) bir kenara itilmiştir. Çar Rusyası'nın sömürge ölçütlerine dayalı kimliğin yerleştirilmesi muğlak biçimde tanımlanmaktadır. Özellikle, kimlikler mezhep ayrılıkları üzerine bina ettirilmiştir. Bir taraftan Batı tarzı "teritoryal" kimlik kavramı ön plana çıkarılmıştır. Diğer taraftan ise Sünni-Şii bölünmesi derinlemesine kök salmış ve sömürge siyasetine uygun kültürel ve dini eğilimleri yükseltmiştir. Tarihsel ve kültürel motivasyonlar ağır bir şekilde törpülenerek, tahribe maruz bırakılmıştır. 19. yüzyılda Azerbaycan'ın sosyal yapısında ve ekonomik tasarrufunda meydana gelen yeni düzenlemeler "ulus-devlet" girişimciliğiyle açıklanamaz. Çünkü ulus-devletin karakteri kurumsal ve kuramsal olarak toplumun iç bütünlüğüne bağlıdır. Yani "tarihi kullanarak tarih yapmak"¹⁷ fikri ulus-devletin gelişiminde itici güç olarak yer almamaktadır. Azerbaycan'da "ulusçuluk" ve "teritoryal" kavramları arasındaki uyumsuzluğun büyük ölçüde derinleşmesi bir bakıma bu kopmanın tarihsel tezahürünü yansıtmaktadır.

İslam dininin tükenmez potansiyeli karşısında dönem entelektüellerin düşünceleri bir çeşit "ötekilik" kategorisi içinde ideolojileştirilmiştir. Bir kısım entelektüel dinin bütünlük anlayışını, kurallarını ve geleneklerini muhafaza eden temel öğelere karşı tutumunda güdümlü bir bakış açısı izlemiştir. Dini fanatizm savunucularının biçtikleri karamsar tabloya dinin temel değerleri de eklenmiştir. Diğer bir kısım ise "İslam'ın ilerlemeye hizmet eden ve manevi istinat olmasını arzulayan muhtevasını 'siyasi bir platformda'*

¹⁷ Antony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2016, s. 22.

* Bu görüş daha sonraki dönem Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) kurucularının faaliyetlerinde ve ideolojik bakışlarında açık bir şekilde aksettirecektir.

birleştirmeye çalışmıştır.”¹⁸ Geleneksellikten kopma düşüncesini taktim eden modernleşme, somut olarak kamusal ve özel mülkiyetin temel ayrımıyla belirlenmektedir. Azerbaycan’da bu ayrım Çarlık iktidarının çizdiği yapay sınırlarla gözetilmiştir. Koşulların ve hegemonya gücünün düşünce anlayışı üzerindeki etkisi burada göz ardı edilmemesi gereken en önemli husustur. Bu bir bakıma Gramsci’nin çözümlemelerini doğrular niteliktedir. Yani hem kamusal alanla özerk alan arasındaki çizgide hem de halk ile egemen güç (Çarlık) arasındaki ilişkilerde aracı grubun (entelektüeller) tam yeri kesin kestirilememektedir. Özellikle, 1848-1878 yılları arasında Azerbaycan’ın toplumsal hayatındaki Aydınlanma süreci Batı’dan ve Rusya’dan çok farklı bir yol izlemiştir. Düşünsel modernleşme mevkilerin yaratılması Çarlık Hükümeti’nin eğitim yatırımına bağlı olmuştur. Rusya’daki gibi eğitim kurumları kurulmamıştır. Aydınlanma temsilcisi konumunda olan entelektüeller siyasi-ekonomik alandan uzak tutulmuştur. Azerbaycan’daki bu durum Rusya’nın genel tablosunu çizmektedir. Rusya’da çok erken tesis edilmeye başlayan (19. yüzyılın ilk yarısı) orta sınıf olgusu ve eşitlikçi eğitim anlayışı Azerbaycan’da 19. yüzyılın sonlarına tesadüf etmiştir.

Çarlık Rusyası’nın Kafkasya’nın Güney’ine doğru yayılmasına karşı Müslümanların başlattığı ayaklanmaların halk arasında tebligatı dini motiflerle bağlı olmuştur. 7 Nisan 1838’de General Golovin’in Knez Chernyshev’e yazdığı 454 numaralı gizli raporda “Dağıstan, Kuba, Car-Balaken ve Zakatala’da başlatılan halk ayaklanmaları dinden kaynaklanmaktadır. Manevi destek buldukları Şeyh Şamil’in bıraktığı tesir mücadelenin en belirgin kanıtıdır. ...Bizim istediğimiz Çarlık sınırları içerisinde güvenliği sağlamak ve zorbalıkla elde edilecek her türlü eğilimleri ortadan kaldırmaktır.”¹⁹ Özellikle halkın Çarlık siyasi hâkimiyetinin meşruluğunu sorgulayan en belirgin yaklaşımı din kaynaklıdır. Şeriat tarafından konulan sınırlar içinde “sömürge aleyhindeki ayaklanmalar”²⁰ zincirinin bir halkasını halka bağlamak mümkündür. Dini kutuplaşmaların getirdiği sorunlar ilk başta

¹⁸ Terane Abdullayeva, *Azerbaycan Edebi Fikrinde Garpcılık Meyilleri (XX. Asrın Başları)*, Bakü, Avrupa Neşriyyatı, 2014, s. 65.

¹⁹ AKAK, t. 9, N: 222, s.207, (Tiflis: 1884).

²⁰ Muharrem Zülfikarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış*, Bakü, 2007, s. 55.

“medenileşme” kavramı içinde tartışılmaya başlamıştır. Daha sonraki dönemde kavram “Hristiyanlıkla” özdeşleştirilerek, “modernleşme” üzerinde derinleştirilmiştir. Müslümanlarla Hristiyanlar arasında eşitsizlik denemesinden ileri gelen Çarlık çalışmalarını 1843 yılında İrevan şehrinde bulunan Alman seyyah Moris Vagner şöyle tasvir etmiştir:

“Rusya kendi iki başlı kartalını İrevan çukuruna ulaştırdığı günden itibaren kendi çirkin politikalarını tüm Kafkasya’ya yaymaktadır. Ülkede önceleri intibah seviyesine ulaşan ticaret tam tenezzüle uğramış, Kafkasya şehirlerindeki dükkânlar, kervansaraylar boş kalmıştır. ...Müslümanlara hakaretle bakan Çarlık bürokratları anlaşılmaz ve karmaşık kanunlar taktim ederek dini gruplar arasında dengeleri altüst etmiştir. İslam dini küçümsenmiş ve Müslümanlara kuşkuyla yaklaşmıştır.”²¹

Çarlık Rusyası’nın dini kullanarak yeni politikalar üretme dönemi 19. yüzyılın ortalarında baş gösteren Kırım Savaşı (1853-1856) sonrası “Müridizm” hareketini zayıflatmak amacıyla yeni müsteviye geçmiştir. Dolayısıyla, Kafkasya Müslümanları üzerinde Çarlığın denetimi daha ayrıntılı şekilde ideolojik hüviyete dönüşmüştür. Birçok değişikliklere gidilerek dini işlerin kurumsal bir düzen çerçevesinde gerçekleştirilmesi çalışmalarına hız verilmiştir. Müslüman toplumunun bölünmesi için dinin kendisi kenara bırakılmış, tüm denge unsurları üzerinden tahribata girilmiştir. Geleneksel düşünce ve tarihsel toplum düzenin biçimleniş, büyük ölçüde dini toleranslıkla tamamlanmak istenmiştir. Bu dönemde Çarlık Hükümeti ilk kez İslam dinini kendi politikalarının destekçisi olarak harekete geçirmiştir. Örneğin, Kırım Savaşı’ndan başlayarak 1859 tarihine kadar Kazan şehrinde 82300 adet Kur’an, 77500 adet “Şeriat-el-İmam” adlı kitap basılmıştır. Basılan kitaplar Türkistan ve Kafkasya Müslümanlar arasında dağıtılmıştır.²² Yukarıda anlatılardan, Çarlığın hâkimiyeti altındaki Müslümanlara karşı daha fazla yakınlık duyduğu gibi

²¹ İsrail Memmedov, *Tarihimiz, Toprağımız, Talihimiz*, Bakü, Adiloğlu Neşriyyatı, 2003, s. 215.

²² M. Aliyev, *İslam Dini ve Onung Merasimleri*, Taşkent, Kızıl Uzbekistan Neşriyyatı, 1958, s. 17.

bir sonuç çıkarılmamalıdır. Çünkü bu süreç Azerbaycan toplumunun sosyal-kültürel hayatında ayrıca bir aşama teşkil etmiştir.

Toplum üzerinde önemli etkiye sahip din adamlarının kontrol altına alınması konusu, yeni bir devlet politikası haline gelmiştir. Atılan en kapsamlı adım 1869’da Kafkasya Valisi Romanov tarafından bölgede Şii ve Sünni idarelerin oluşturulması tasarısının hazırlanmasıyla atılmıştır. 5 Nisan 1872’de Çar II. Aleksandr’ın kararıyla Güney Kafkasya (Şii) Şeyhülislamlığı ve Sünni Müftülüğü Tiflis şehrinde faaliyete başlamıştır.²³ Mahalli seviyede tüm dini meselelerden mollalar sorumlu tutulmuştur. Medreseler ve şeriat mahkemeleri bu din temsilcileri tarafından kontrole tabi tutulmuştur. Ayrıca aile meselelerinin çözümünde merkezi hükümetin kanun ve talimatlarına uymak yükümlülüğünü taşımışlardır. Resulzade meseleyi şu şekilde özetlemiştir:

“Köken ve tekâmülünü sadece Çarizmin iradesinden değil, bir dereceye kadar, milli tarihinden alan Gürcü asilzadegân teşkilatı ile Ermeni kilise teşkilatı kendi milletin hayatında mühim roller oynamışlardır. Sırf Rus entrikası ile hayata gelen Kafkasya beyleri ile “defter mollaları”nın milli Azerbaycan hayatında, müessese olarak müspet bir katkıları olmamıştır.”²⁴*

Mezhepler arası ayrışımara göre kurumsallaşan din olgusu hegemonya müstevisinde münakaşa yaratan bir güç olarak telkin edilmiştir. Toplum kontrol etme için kullanılan din algısı yenilikçi kadroların izlediği politikaların bir sonucudur. Çar II. Aleksandr’ın fermarıyla gündeme getirilmiş köktenci mezhep ayrılığı tasvir edildiği şekilde İslami değerler üzerinde olumsuz etki yaratmıştır. Kafkasya Şii ve Sünnî Müftülükleri Hristiyanların çoğunlukta yaşadığı Tiflis şehrinde kurulmuştur. Din temsilcileri ve din idareleri özel polisin gözetimi altında faaliyet göstermiştir. Müftülüklerin toplum üzerindeki etkisi manevi

²³ D. Y. Arapov, *Sistema Gosudarstvennogo Regulirovaniya İslama v Rossiyskoy İmperii (poslednaya tret XVIII. – načalo XX. vv.)*, Moskva, 2004, s. 130.

* Rus hizmetine giren ‘mollalara’ halk, ‘defter mollası’ diyordu.

²⁴ Mehmet Emin Resulzade, *Kafkasya Türkleri*, haz. Yavuz Akpınar, İstanbul, TDAV Yayınları, 1993, s. 24.

alanla sınırlandırılmıştır. Din temsilcisi olmak için Rusça bilmek esas talep olarak ortaya konulmuştur.²⁵ Konuyla ilgili olarak Resulzade şöyle yazmıştır:

“Mezhep ihtilafı hususî surette körükleniyordu. “İdare-i ruhaniye” adı ile vücuda getirilen dini teşkilatlar Şiiler için “şeyhülislam”, Sünnîler için “müftü” unvanlarını haiz reislerinin idaresi altında resmî hükümet müesseselerine bağlanmıştı. “Ali” ve “Ömer” mektepleri adında her mezhep ehline mahsus mektepler vücuda getirilmişti.”²⁶

Rusya'nın Azerbaycan'da yayılmasına bakmayarak hem dinsel ve mezhepsel hem de ticari nedenlerle İran'ın bölge nüfusuna etkisi ısrarlı bir biçimde devam etmekteydi. Ülkenin güney bölgesindeki nüfusun önemli bir oranı Şii mezhebine* bağlı olduğu için İran düşünüş ve hayat tarzını eksiksiz benimseyenler oldukça fazlaydı. Çarlığın bölgede yarattığı sorunların aradan kaldırılması için bölge nüfusu tarafından İran'ın himayesi istenmekteydi. “Kafkasya'da 14 Mayıs 1870 reformlarına”²⁷ kadar İran'ın varlığı çarpıcı derecede etkindi. Farsça Azerbaycan'da 1840 reformlarına kadar idari işlerde kullanılan bir dil olarak kalmaktaydı. 1870 yıla kadar ise yerli mahkemelerde resmi dil Farsça idi.²⁸ Diğer taraftan Rusya'nın Kafkasya'da İran nüfuzuna karşı sergilediği tutum Azerbaycan'da modernleşmenin yolunu açmıştı. Ülkenin milli kültürel gelişimi açısından olumlu sonuçlar yarattığı açıktı. Özellikle Azerbaycan Türkçesinin gelişimini önemli ölçüde teşvik etmişti.

Azerbaycan'da modernleşmeyi kurumsal parametreler müstevisinde başlatan Çarlığın, kültür ve düşünce ikiliği içerisinde kendilerini ifade eden entelektüellerin yetişmesine imkân tanınması bir rastlantı değildir. Azerbaycan'ın toplumsal düşüncesinde köklü değişimlerin yaşanmasını modernleşme hareketinin hızına bağlamak

²⁵ AKAK, t. 8, N: 249, s. 336-337, (Tiflis: 1881).

²⁶ Resulzade, *a.g.e.*, s. 24.

* Türk nüfusunun yoğun olduğu Azerbaycan'ın Batı bölgesinde halk Sünnî mezhebine bağlılığını sürdürmüştür.

²⁷ “Kolonialnaya politika rossiyskogo çarizma v Azerbaydjane v 20-60. gg XIX. v.” Ç. II., M-L., 1937, s. 401.

²⁸ Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Türkçülük ve İslam*. çev. Ali Nejat Ongun. Ankara, Günce Yayıncılık, 2000, s. 88.

mümkündür. Rus sosyal ve felsefi düşüncesi akımının etkisi altında modernleşmeyi en etkin şekilde sürdüren yeni entelektüeller değişime damgasını vurmuşlardır. İslam dini Çarlığın ürettiği modernleşme ideolojisiye göre yön alan, araştırılan ve dönüştürülmeye çalışılan bir müdahaleyle karşı karşıya kalmıştır. Entelektüeller arasında Ahundov’un sosyal-kültürel düşüncesi din karşıtlığı görüşüyle tanınmıştır. Ahundov, modernleşme olgusunu toplumsal düzenin temel ölçütü olarak ilk kez öne çıkarmıştır. Din dışı bir hayatı politik ve kültürel amaçlarla destekleyen Ahundov, Azerbaycan’da İslam dinine karşı mücadelenin düşünsel boyutunu temsil etmiştir.

Ahundov’un “Hint Prensi Kemaliddövlé’nin İran Prensi Celaliddövlé’ye Üç Mektubu ve Celaliddövlé’nin Yanıtı” (1863) adlı Farsça yazdığı ünlü eserinin ana konusu, Doğu ve Batı arasındaki farktır. Materyalizm ve modernleşme kilit nokta olarak belirtilmektedir. Modernleşme paradigmasının damgasını taşıyan bu eser ilk materyalist görüşleri Azerbaycan felsefi düşüncesi içine aktarmaktaydı. Daha sonraki dönemlerde de bu eserin siyasi-ideoloji hegemonyanın somut bir silahı olarak kullanıldığı görülecektir. Ahundov’a göre “Müslümanların Kemaliddövlé’nin ideallerini benimsemesi ve onun amacının gerçekleşmesi için asırlar geçmesi gerekmektedir.”²⁹

Çarlık Rusyası esaretindeki Türk-Müslüman toplumunda ise eski aile yapısı ve evlenme geleneklerine karşı başlatılan etkinlikler dikkate değer bir çizgide ilerlemiştir. İslam kadınının kapalı hayatı, aile düzeni, kız çocuklarının okutulmaması konusu ilk kez Ahundov’un eserlerinde toplumsal bir sorun olarak tartışılmıştır. Azerbaycan edebî realizm akımının öncüsü olan Ahundov, geleneksel yapının yıkılmasında satirik edebiyatı bir silah gibi kullanarak, kadın meselesini toplumsal bir yara olarak göstermiştir. Ahundov’un Müslüman tarzı yaşama karşı tepkisi Batılılaşma düşüncesi için bir kaynak olmuşsa da toplumsal hareketlere hiçbir surette yarar sağlayacak nitelikte değildir. Ahundov, “Kemaliddövlé Mektupları” adlı eserinde Doğu’daki kadın olgusunun bir şehvet nesnesine dönüştürüldüğünü İslam’a bağlayarak eleştirmiştir. Piyeslerinde bundan kurtulmanın yollarını Batı’da olduğu gibi kadına öz

²⁹ Haydar Hüseyinov, *Azerbaycan’da XIX Asır İçtimai ve Felsefi Fikir Tarihinden*, Bakü, Şark-Garp Neşriyyatı, 2007, s. 182.

hakikî değerinin verilmesi gerektiğine ve buna engel olan unsurlara yönelik sayısız abartılı tiplmeler yaratmıştır. Özellikle “Sergüzeşti-Veziri-Hanı Lenkeran” (1850) piyesinde kadının kurgusal karakterini komik bir biçimde nakletmiş, toplumsal baskının usulsüz ve kanunsun yöntemlerini dini geleneklere bağlamıştır.

Ateist dünya görüşünü savunan Ahundov, İslam’ın insanlığın gelişmesine büyük engel teşkil ettiğini iddiasını ısrarla ömrünün sonuna dek sürdürmüştür. Doğu toplumlarının yüzyıllardır süren perişanlığının nedenini dinsel inançlarla ilişkilendirmiştir. İnsanın insan tarafından istismar edilmesini “Tanrı” ve “din” kavramına bağlayan Ahundov, eserin ikinci mektubunda şöyle yazmıştır:

“Böylesine acımasız, kin güdücü bir Tanrı, sahip olduğu cehennemiyle herhangi bir cellattan, herhangi bir baş kesen canavardan daha kötüdür. ...Eğer o, bana karşı böyle acımasızca davranacaksa, niçin beni yarattı? Ben ondan ne zaman yaşam istedim ki? Eğer bu şekilde olmak zorundaysa, onun başlıyacağı yüz yıllık ömrü şeytan alsın! Eğer cehennem gerçekten varsa, öyleyse bu Tanrı bir kinci, iğrenç bir varlıktır. ...Cehennem varlığı su katılmamış bir yalanken, siz, şarlatan ve ikiyüzlü vaizler, niçin yoksul halkın yüreğine onunla korku salıyorsunuz. Niçin onun diğer uluslarla ilişki kurmasına, o ulusların bilim ve sanat alanlarındaki yaratılarından faydalanmasına izin vermiyorsunuz?”³⁰

Ahundov’un İslam dininin temel ilkelerini ateist görüşlerin sönük idealleriyle ifşa etme girişimi, Azerbaycan edebi fikrinde ilk “popülizm” adlandırılacağıımız anlayışı doğurmuştur. Peygamberin ve Şii imamlarının hayatına dair örneklerden yola çıkarak, dine dönük eleştirilerini materyalist “bilim” terminolojisiyle anlatmaya çalışmıştır. Hatta Hz. Muhammet’in şahsiyetini hakarete boyutuna varacak kadar eleştiriye tabi tutmuştur. Doğu’daki dini inançlara karşı amansız mücadele yürüten Ahundov, Peygamberin hayatına dair ikinci mektubun bir pasajında şöyle yazmıştır:

“Gaflet uykusundan uyanıp göre bilseniz eğer kâinatta bir Tanrı varsa, bu o, Tanrı değil. Muhammet adlı Arap için ‘muhabbet tellalı’

³⁰ Mirza Fetali Ahundzade, *Eserleri*, c. II, Bakü: Şark-Garp Neşriyyatı, 2005, s. 52.

mezhebini yaratıp ona buyura ki “halktan korkmaya gerek yok. Al senin olsun Zeyd’in avradı ben arkanda durmuşum. ...Her kesin cevabını verebilirim.” Bu zihniyet putperestlikten daha vahimdir.”³¹

Ahundov, Tanrı ile dinin insan yaşamında ağır bir yük olduğunu vurgulamıştır. Dinle mücadeleyi, insanın maddi ve manevi özgürlüğü olarak görmüştür. Kur’an hakkında tüm Müslümanların değer anlayışını dağıtmak ve yüz milyonlarla Müslüman halkının bu yolla esaretten kurtarılabilceği kanaatini yazılarına dökmüştür. Bu görüşleri tebaaya benimsetmek için modernleşmenin biçimlendirici araçlarını kullanmak gerektiğini ısrarla vurgulamıştır. Çünkü basın ve tiyatro gibi modern araçlar o döneme kadar Azerbaycan toplumunda pek bilinmemektedir. Müslüman toplumunun ilerleme yolunu bulması için laik eğitimin ve bilimin belirleyici rolünü benimsemiş ve bilimi dine karşı koymuştur. Özellikle Ahundov din incelemelerini yüzeysel ele alarak, marjinal bakış açısıyla kavramlara yaklaşmıştır. Fikrilerini şöyle dile getirmiştir:

“Dindar bir insan bilim adamı veya filozof olamaz. Eğer bir insan dine inanıyorsa, bu onun bilimden habersiz olduğunu gösterir. Fakat bilimin ne olduğunu biliyorsa, bu onun dinsel inancının olmadığı anlamına gelmektedir. Dini inancını korumak isteyen bir insan, eğitim görmek ve kendini geliştirmek zorunda değildir. Ama eğitim görmek ve kendini geliştirmek isteyen birey ister istemez dinle vedalaşmak zorundadır.”³²

Azerbaycan toplumunun ve Doğu’nun eğitimce yetersizliğinin sebebini dinde gören ve Batılılaşmayı kendine ideal edinen Ahundov, geriliğin teşhisini dilin sadeleştirilmesinde görmüştür. Dil ve yazı değişikliğinin yapılması tartışmalarını* Batılılaşmaya doğru çıkış açacak yeni dönemin başlıca meselelerinden biri olarak ön plana çıkarmıştır. Halk dilinin yazı diliyle arasındaki uçurumun aradan kaldırılması fikri Rusya Müslümanları arasında yeni değişim furçasının zeminini hazırlamıştır. Doğu’nun özellikle de Azerbaycan’ın geri kalmışlığının Arap yazısından kaynaklandığı fikrini 16 Ocak 1870 yılında İran Maarif Nazırlığına gönderdiği yazıda şöyle izah etmiştir:

³¹ Ahundzade, *a.g.e.*, s. 79.

³² H. Hüseyinov – A. A. Klimov, *a.g.e.*, s. 35.

“Eski İslam alfabesinde kusurlar mevcut olduğuna göre eski alfabe esasında noktaları kaldırarak yeni bir alfabe tertip ettim. ...Çünkü bizim eski yazımızın temel zorluğu saitlerin (ünlülerin) sözlerin terkinde kaybolmasıdır. Aynı zamanda biz Avrupalılar gibi hızlı yazmakta zorluk çekiyoruz. ...Lakin görünen odur ki alfabeni değiştirmek yani Avrupalılar gibi yazıyı soldan sağa doğru yazmağı kabul etmek bizim gücümüzün dışındadır. Öyle bir alfabe hazırlamak gerekir ki onun her harfinin tek bir şekli olsun ve birbirine birleşik yazılsın.”³³

19. Yüzyılda Rusya’dan gelen fikir akımlarının etkisinde kalan Azerbaycan entelektüelleri modernleşme hamlelerini kısmen pozitivizm* üzerinden sürdürmüştürler. Batı’da olduğu gibi “...düşünce tarihini yazma geleneğı olmadığından”³⁴ bunun üzerine derinden yoğunlaşmamışlardır. “Doğru geleneğıyle Batı modernliğı arasında geçiş yollarının açılması”³⁵ istikâmetindeki düşünce arayışları ilk başta edebiyatla bir mertebeye kaldırılmıştır. Eski hayat tarzına, dini fanatizme karşı mücadele, bilim ve eğitim aracılığıyla yapılarak gelişimin sağlanabilmesi görüşü Ahundov’un açtığı çığırdada yeni bir fikir hareketini meydana getirmiştir. Diğer taraftan bu hareketin ağırlık merkezini teşkil eden “Ekinçi” gazetesi (1875) Hasan Bey Zerdabi’nin konulara yeni yaklaşım tarzı ile Azerbaycan’ın sosyal-tarih literatürüne girmiştir. Gazetede bilimsel ilerlemeyi sağlamak için heyetler kurulmuş, tercümeler yapılmış ve mektuplar yayınlanmıştır. Çarlık merkezi hükümetinin istenen güce kavuşabilme çabaları kelimenin tam anlamıyla bir kültür oluşturmak, geliştirmek ve yaymak için yerli “intelligentsiya”nın oluşumuna özel bir dikkat ayırdığı bilinen bir gerçektir. Yeni oluşan “aydınlar zümresi”nin tüm çabaları halkın karşı

³³ Mirza Fetali Ahundzade, *Eserleri*, c. II, Bakü, Şark-Garp Neşriyyatı, 2005, s. 244.

* “Pozitif” kelimesi, Latince “ponere” fiilinden türemiş, “göz önüne koymak” anlamına gelmektedir. Aynı zamanda Fransızcadada “gerçek, olgu, kesin, kanıtlanmış, olumlu” anlamını taşımaktadır – Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2005, s. 1367.

³⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 184.

³⁵ Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 254.

karşıya kaldığı sorunların çözümüne yönelirken, diğer yandan, devletin (Çarlık Rusyası) bütünlüğü ile bağlantılı bir ikilem içine itildiği aşikârdır.³⁶

İslam dini karşısına konulan pozitivizm kavramı sosyal dengeleri ve kültürel dinamikleri büyük oranda sarsmış ve kalıcı değişimlere neden olmuştur. Azerbaycan tarihçiliğinde ilk pozitivizm girişimi Bakıhanov’un (1794-1847) tarih yazıcılığında yüzeysel olarak başlamıştır. Bakıhanov’un aynı zamanda kaleme aldığı mantık, psikoloji, pedagoji, tarih, coğrafya ve astronomi ile ilgili birçok alandaki eserler imparatorluk için gerekli görülen fikirlerin ve reformların mülâhazasından ibaretti. Bakıhanov’un eserlerinin tahlili onu gösterir ki o, metafiziğin konusunu bilimsel konulardan ayırıştırarak, maddeyi varlığın ve tefekkürün yegâne esası olarak kabul etmiştir. “Esrar’ül-Melekût” (1832) adlı Arapça yazdığı kitabında Aydınlanma döneminin bilim otoriteleri olan Kopernik, Galilei, Keepler, Newton, Lomonosov gibi bilgilerin görüşlerine yer veren Bakıhanov, evren ve onun cisimlerinin fiziki özelliklerini ve hareket yasalarını bu perspektifte şerh etmiştir. İlerlemenin tek yolunu bilim ve eğitimde gören Bakıhanov, Batı’da gelişmiş doğa bilimlerinin öğrenilmesini zaruri saymıştır. İlk defa Azerbaycan tarihinin dönemlere göre bölünmesi teşebbüsünü ileri sürmüştür.³⁷ Başlangıç evresinden itibaren bilimsel tarihçiliğin pozitivist taraflarına gönderme yaparak, coğrafi ve iklim koşulların tarihsel dönüşümlerdeki etkisine dikkat çekmiştir. Özellikle tarih ve felsefe konularının pozitivizm esaslarla tetkik edilip öğrenilmesi Bakıhanov’un adıyla sık bağlıdır. Bakıhanov’un Azerbaycan tarihçiliğine getirdiği yeniliklerin iki karakteristik özelliği vardır: “Birincisi, Azerbaycan tarih anlayışında müellifin savunduğu tarihi dönemlere ayırma konsepti ve ikicisi ise yeni tetkik usullerinin tatbik edilmesidir.³⁸ Bakıhanov’un Azerbaycan tarihiyle bağlı kaleme aldığı “Gülüstan-i İrem” (1841’de kaleme alınan eser 1846’da Farsçadan Rusçaya çevrilmiştir) adlı eserinde arkeoloji, epigrafi, nümismatik gibi maddi verileri

³⁶ Aydın Balayev, *Azerbaydjanskaya natsiya: ocnovniye etapı ctanovleniya na rubeje XIX – XX vv.*, Moskva, İzdatelstvo TiRu., 2012, s. 175.

³⁷ Ali Hüseyinzade, *XIX Asrın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşünasığı*, Bakü, Azerbaycan SSR Bilimler Akademisi Neşriyyatı, 1967, s. 36.

³⁸ Hüseyinzade, *a.g.e.*, s. 34.

kullanarak, olayların genel akışını bir bütün olarak olgulara dayandırmıştır.³⁹

Rus oryantalistlerinden V. N. Leviatov, İ. Beryozin, N. F. Dubrovin vs. “Hanlıklar” dönemimi karakterize ederken kanıtlamak istedikleri varsayım, ülkede sürüp giden kaos ve karışıklıkların Çarlık Rusyası’nın istilasıyla son bulmuş olmasıdır. Ancak göz ardı edilen konu, kaos ve karışıklık ortamının doğuşu dolaysız olarak Rusya ile bağlı olduğu gerçekliğidir. İktidar ve sorumluluğun paylaşılması konusunu elbirliğiyle bastırmayı taahhüt etmektedirler. Rusya’nın itibarını korumak adına siyasi-idari, ekonomik ve kültürel sömürge yelpazesini adım adım modernlik kurgusu üzerine döndürmektedirler. Rusya’nın oluşturduğu yeni idari şekil ekonomik ve siyasi alanların dışında toplumsal bir krizi de beraberinde getirmiştir. Bu sıkıntılara ilaveten, Rus subaylarının ahlâk dışı davranışları, her iş için rüşvet almaları halkı tam manasıyla bir krizin içine itmiştir. İslam’a karşı takılan negatif tavır sonunda Rus idaresine karşı büyük tepkileri de tetiklemiştir. Rusya’nın bu dinsel tutumu 19. yüzyılda özel bir sosyal gelişmeye yol açmıştır.

Başta Türk Müslümanları olmak üzere tüm “din eşitliği” ilkeleri rafa kaldırılmıştır. “Ötekilik” algısı sayesinde Hristiyanlar (Rus, Gürcü ve Ermeni gibi) büyüyen ticaretin yarattığı ekonomik fırsatlardan ve imtiyazlardan azami ölçüde faydalanabilirlerdir. Kendilerine tanınan özel haklar ve koruma sayesinde Hristiyan toplumlari ilerleme ve gelişmeye uygun yepyeni yaşam biçimi elde edebilmişlerdir. 1830’lardan başlayarak Çarlık Rusyası’nın Azerbaycan’a uyguladığı tüm politikalarda (Gramsci’nin kavramsal çözümlemelerinden yola çıkarak) “yıpratma stratejisi” temel dinamiklerinden biri idi. Gramsci’nin hegemonya denkleminde doğan “rıza ve baskı”nın homojen biçimi, Çarlık iktidarını çözümlemede başlıca referans noktası almak mümkündür.⁴⁰ Çarlığın tüm kaynaklar üzerine kurduğu sıkı denetim, sosyal ve entelektüel farklılaşma süreciyle sonuçlanmıştır. Foucault tarafından ortaya konan “Panoptizm” formülasyonu entelektüellerin

³⁹ Abbaskulu Ağa Bakıhanov, *Gülüstan-i İrem*, Bakü, Azerbaycan SSR Bilimler Akademisi Neşriyatı, 1951, s. 11.

⁴⁰ Peter D. Thomas, *Gramsci Çağı: Felsefe, Hegemonya, Marksizm*, çev. İlker Akçay-Ekrem Ekici, Ankara, Dipnot Yayınları, 2013, s. 164.

karakteristik özelliklerini “iktidar-bilgi ilişkileri çerçevesinde”⁴¹ tarif etmek daha açıklayıcıdır.

“Ötekilik” Muhtevasında Maarifçilik Faaliyetleri

Çarlık Rusyası sömürgelerinde maarifçilik söylemi üzerinden, modernleşme düşüncesine hakim olan ve özellikle de 19. yüzyıldan itibaren bir strateji haline gelen düzenleme ve dışlama mekanizmalarını ortaya koymayı amaç edinmiştir. Ötekileştirmenin Azerbaycan maarifçiliği üzerinde nasıl işlediğini dışlama mekanizmalarının tesisinde, kültürel ve düşünsel kodları kurgulayan gerektiğinde dönüştüren kopma ve kırılmalarda bariz görmek mümkündür. Zaman-zaman dışlama mekanizmalarının işleyiş, sistem ve bağlantıları değişse de dışlama ve kovma pratiğine maruz kalan yeni ötekilikler ivedi bir şekilde türetilmektedir. Bu çalışmada, maarifçiliğin dışlama muhtevasını sorgulayabilmek için öncelikle düşüncenin sürekliliklerle değil süreksizliklerle, kopuş, kırılma ve dönüşümlerle oluşmasının bir söylem açısından anlamını tartışmaya çalışacağız. Maarifçilik söylemini mümkün kılan koşullar, kurumlar, davranış tarzları, eğitim süreçleri, sosyal yapılar, yönetim biçimleri toplumsal ilişkileri şekillendiren “ilerlemeci” bir anlayışla örtünmeye çalışılmıştır. Hegemon ideoloji bakış açısının bütünlüğünü ve tekliğini muhafaza eden etkenler entelektüel ve kültürel olaylara bağlanmıştır.

Emperyalizm çağında toplumsal ve kültürel düşünce sisteminin muhtevasını oluşturan temel kimlik kavramı “biz” ve “öteki”⁴² ayırımına göre bir yol izlemektedir. Bireyler ve toplumlar arası yabancılaşma durumunu belirtmek için kullanılan “öteki”lik, ilk başta “biz” olmayan ve bizim dışında konumlanmış olanın tanımlanmasıdır. Said’in “Oryantalizm” çalışmasında “ötekilik” sorunu emperyalizm düzenin meşruluğuna zemin hazırlayan ve tarihsel koşullarla belirlenen Doğu kurgusu tanımla açıklanmaktadır. Tarihsel perspektiften “ötekilik” kavramı, ilk kez Herodot tarafından sosyal-kültürel statü biçimlerine

⁴¹ Michel Foucault, *Büyük Kapatılma*, çev. Işık Ergüden, İstanbul, Ayrıntı Yayınları 2011, s. 237.

⁴² Edward Said, *Kültür ve Emperyalizm*, çev. Necmiye Alpay, İstanbul, Hil Yayınları, 2016, s. 27.

göre sorgulanmaya açılmıştır. Antik Çağ'ın ticari ve askeri emperyalizminin oluşturduğu "biz" yönetenler ile "öteki" yönetilen insanlar (hürler ve köleler) arasındaki sosyal farklılıklara işaret etmektedir.⁴³ "Biz ve öteki" kavramı yeni bir türdeki tarihsel aşamanın "politik-bilgi kurgusal"⁴⁴ tezi olarak arka plan mekanizmalarla hareketlendirilmektedir. Eğitim, okul, bilimsel disiplinler gibi "modernleşme" öğeleri, "ötekiyi" geri kalmış, durağan ve rasyonellikten uzak bir konumda kategorize etmektedir. Turner'e göre "ötekilik" durumu tarihsel ve sosyoloji olduğu kadar dinsel özellikleri de ihtiva edir:

*"İbrahimi kökenli dinler arasındaki teolojik çatışma, ahlaksal ve ontolojik olarak yozlaşmış yapılar, ilk küresel "ötekilik" sistemini doğurmuştur. Hristiyanlığın politik üstünlüğü ele geçirmesiyle 'İslami Sorun' ...insan toplumunun dış hatlarını tanımlayan politik bir tartışma olarak ağırlık kazanmıştır. ...Bu ayırma ve yargılama, dışsal kültürlerin 'ötekilik' unsurlarının ve 'yabancı inanç sistemlerinin' tehdidi gibi sosyal huzursuzlukları belirgin hale getirmiştir."*⁴⁵

"Ötekilik" kavramı, Marx'ın ekonomi düşünce sisteminde "emek (işçi) ve üretim arasındaki dolaysız ilişkiye"⁴⁶ göre kategorize edilmektedir. "Yabancılaşma" durumu "ötekiliğin" bir sonraki aşaması olarak sınıf tahakkümünün doğasını içermektedir. İnsan etkinliğini üretimin belli kurallarına uygun örgütlemektedir. Marx'ın "1844 El Yazmaları, Ekonomi Politik ve Felsefe" adlı çalışmasında "öznenin nesneleşmesiyle mahiyet kazanan 'toplumsal yabancılaşma' kavramı"⁴⁷ emeğin bölündüğü, bir parçadan ötekine dönüştüğü "farklılaşmaya" atıfta bulunmaktadır.⁴⁸ Marx, iki tür "yabancılaşma" kavramında söz

⁴³ Moses Finley, *Antik ve Modern Demokrasi*, çev. Deniz Türker, Ankara, Ayraç Yayınevi, 2003, s. 66.

⁴⁴ Peter D. Thomas, *a.g.e.*, s. 184.

⁴⁵ Bryan S. Turner, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul, Anka Yayınları, 2003, s. 147.

⁴⁶ Karl Marx, *1844 El Yazmaları, Ekonomi Politik ve Felsefe*, Ankara, Sol Yayınları, 1976, s. 64.

⁴⁷ Marx, *a.g.e.*, s. 62.

⁴⁸ György Lukacs, *Tarih ve Sınıf Bilinci*, çev. Yılmaz Öner, İstanbul, Belge Yayınları, 1998, s. 178.

etmektedir. Bunlardan ilki, doğadan kopuş anlamına gelen “yabancılaşma”, insanın kültürel ve toplumsal alanda var olması için sürdürdüğü zorunlu mücadeledir. İkincisi ise kapitalist toplum sisteminin yarattığı durumdur ki insanın kendi doğasına, emeğine, ilişkilerine ve dünyaya “yabancılaşmasıdır.” Meta fetişizm kavramı bir anlamda insanın kendi doğasına “yabancılaşmasını” kapitalizmin maddi temeline ya da yapısına bağlı olarak iş bölümü ekseninde ifade olunmaktadır. Dolayısıyla emeğin kullanım değeri başkası tarafından bağımlı hale getirilmektedir. Bir bakıma toplumun ve bireyin tüm hayat biçimi, davranış kuralları, eğitimi, talim ve terbiye meseleleri bir bütün olarak kurgusal çerçevede disiplinli toplumun “uysal kişisini”⁴⁹ yaratma noktasında açığa çıkmaktadır. Foucault, bu tanımlamayı kendi felsefi disiplini içinde şöyle çözümlenmektedir:

“Emek insanın somut özü değildir. Eğer insan çalışıyorsa, eğer insan bedeni üretici bir güçse, bu onun çalışmak zorunda olduğundandır. Ve insan çalışmak zorundadır, çünkü siyasi güçler tarafından kuşatılmıştır ve iktidar mekanizmaları içine mahkûm edilmiştir.”⁵⁰

Çarlık Rusya’nın 19. yüzyılda ivme kazanan yayılcılığı “öteki” olanlarla arasındaki sistemli ayrışımı bir ölçüde kendini tanımlama düşüncesinin temeline oturtmuştur. İlk başlarında Çarlık Hükümeti, esaretindeki Türk-İslam toplumunun din ve kültürle ilgili yaşamlarına karışmama siyasetini nispi sükûnetle sürdürmüştür. Çarlık kendi konumunu güçlendirmek adına ülke nüfusunun dini, milli ve kültürel değerlerinin incelenmesi için önemli çalışmalarda bulunmuştur. Öncelikle “üstünlük” görüşünü geniş anlamda diğer toplumlara dayatılması gerektiğine tarihsel görev olarak kendisini inandırmıştır. Oryantalizm, etnografya ve antropoloji gibi disiplinlerin çarpıcı yöntemleriyle yeni “kimlik” kavramını emperyalist ideolojik safhada değerlendirmiştir. Toplumun tarihsel-kültürel kimliğinin muğlak kavramlarla tanımlanması söz konusu boyutların kapsamına dâhildir. Kurgulanan “Tatar” tabirinin yaygınlaştırılması Çarlığın süregelen

⁴⁹ Jose Guilherme Merquior, *Foucault*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul, Afa Yayınları, 1986, s. 123.

⁵⁰ Michel Foucault, *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, çev. Işık Ergüden-Osman Akınhay-Ferda Keskin, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2011, s. 188.

kavram tartışmalarının başında gelmektedir. 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Azerbaycan Türkleri* “Tatar”, dilleri ise “Tatarca” adlandırılmıştır.⁵¹ “Rusya Müslümanlarına dair resmi yazışmalarda “lingua franca” (müşterek lisans) olarak ‘Tatarca’ adlı lisanın kullanılması mecburiyeti”⁵² “yabancılaştırma” aşamasının önemli bir örneğidir. Çünkü tarihi köklerinden kopuk ve ideolojik açıdan arzulan geleceğe yönelik siyasal kurguların asıl amacı burada açığa çıkmakta ve şöyle tasnif edilebilir: Birincisi, yerli Müslüman Türk toplumunu “medenileştirmek” adıyla Hristiyanlaştırılması veya Ruslaştırılması. İkincisi, yerel seçkinlerin (ağa, bey ve mülkedar) gücünü kısıtlayarak, kontrol edilmesini sağlamak. Üçüncüsü, toplum üzerinde psikoloji baskı kurarak, hayattaki olumsuzlukların suçunu İslam dinine bağlamak ve hatta camilerin kiliseye dönüştürülmesi öngörülere dâhildir.

Çarlık rejiminin Kafkasya’da kalıcı olmak amacıyla yaptığı idari değişikliklerde yapay bölge birimlerinin oluşturulmasına öncelikle dikkat yetirmiştir. Balayev’in belirttiği gibi “...bölgenin idari sınırlarının çizilmesi sonucunda, bölgenin yerli etnik ve dini topluluklarının yeniden yerleştirilmesi tarihsel olarak daha bir parçalanmışlığa yol açmıştır.”⁵³ Çarlık yeni kimlik oluşumu için yaptığı bu tür siyasal kombinasyonları hüküm etme tehdidi altında kullanmaktan kaçınmamıştır. Çarlık Hükümeti, 1860’lardan itibaren ise “medenileşme” çerçeve içine yerleştirdiği “Hristiyanlaştırma” misyonunu Avrupa temelli medeniyetin görüşleriyle birbirine bağlayarak, Kafkasya’daki hâkimiyet perspektifini tek çizgide daraltmıştır.⁵⁴ Buna rağmen Azerbaycan, Rusya’nın ne toplumsal ne de kültürel sisteminin doğal bir parçası haline gelmiştir. Aksine Çarlığın yaymaya amaçladığı “medenileşme” kavramı, Zeyneloğlu’nun “Muhtasar Azerbaycan Tarihi” adlı kitabında toplumsal krizin temel unsuru olarak gösterilmiştir:

* “Azerbaycan Türkü” kavramı ilk defa 1891’de Sultanov’un “Keşkül” gazetesindeki yazısında ifade edilmiştir – Süleyman Aliyarlı, *Tarihimiz Açıklanmamış Mevzuları*, Bakü, Mütercim Yayınları, 2012, s. 91.

⁵¹ Tefik Hacıyev, *Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi*, II. cilt, Bakü, Elm Neşriyyatı, 2012, s. 15.

⁵² Zenkovsky, *a.g.e.*, s. 12.

⁵³ Balayev, *a.g.e.*, s. 78.

⁵⁴ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Problemi*, çev. Perihan Mete-Sabahattin Şimşir, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1996, s. 14.

“Azerbaycan’ın İnan ve Osmanlı dindaşları ile temasını koparmak için bölgeye Ermeni, Rus (hohol ve malakan), Alman gibi milletleri sürmüşlerdir. Ülkeyi bir muhacir mekânı haline getirerek, muhacirlerle ilgili bir kurum da tahsis etmişlerdir. Bu kurumun faaliyeti Azerbaycan’ı ‘Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak’ amacına hizmet etmiştir.”⁵⁵

Bu dönemde kültürel ve sosyal değişimin en göze çarpan özelliği hegemonya siyasetinin bilgi alanını inşa edebilecek aktörlerin ürettikleri metinler, İlminski’nin başlattığı çalışmaların etrafında bir görünüm kazanmıştır. Rusya’nın misyonerlik çalışmaları Oryantalizm disiplinin temel görüşü çerçevesinde sistemleşmiştir. Çarlığın yüceltilmesini sağlayacak “Hristiyanlık” ideali ikili müstevide rehber tutulmuştur. İslam aleyhine çalışan bu grupların genel tutumu Müslüman-Türk kimliğinin yerine Hristiyanlığın geçebileceği fikrine engel teşkil edebilecek öğeleri ortadan kaldırmak olmuştur. Ona göre ilk önce Doğu bilgisi bir ihtiyaç haline gelmiştir. Özellikle dilin ve dinin kimlik oluşturucu rolü çalışmalarda ön plana çıkarılmıştır. Doğu’yu bilme (oryantalizm) ve dönüştürme (misyonerlik) Çarlığın siyasi gücünün muhtevasındaki iki kavramsal yöndür. O. P. Markova’nın 1966 yılında yayınlanan bir kitabında, 18. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Rusya’nın Kafkasya’da yürüttüğü politikalarda izlenen stratejinin amaçları açık biçimde ifade olunmuştur. Yazar tarafından G. A. Potyomkin’in bu politikadaki rolüne geniş yer verilmiş ve ilk defa olarak Rusya’nın Azerbaycan topraklarında bir Hristiyan devletini yaratmak planlarından bahsedilmiştir.

Piskopos Afanasiy Sokolov, bir yazısında misyon amaçlı çalışan görevlilerin tümünün Kazan Akademisi Misyonerlik Kürsüsüne gelerek bölgesel dil sınavlarına girmelerini istemiştir.⁵⁶ Rusya Türklerinin dillerinin Batı yöntemleriyle öğrenilmesi teşebbüsü misyonerlerin dil öğrenmeleri için hazırlanan programlarda esas yer almıştır. Akademi müfettişi Afanasyev değişiyile “dil öğrenmede asıl amaç Müslüman ve

⁵⁵ A. E. Rzayev (ed.), *Azerbaycan Tarihi XIX – XXI. Asrın Evveli*, Bakü, Bakü Devlet Üniversitesi Neşriyyatı, 2010, s. 141.

⁵⁶ İlyas Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre: İdil-Ural Bölgesinde Ortodoks Misyoner Faaliyetleri ve Türkler (1552-1917)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, İstanbul, 2007, s. 209.

Budistleri Hristiyanlaştırmaktır.”⁵⁷ 1847 yılında Çar I. Nikolay’ın kiliselerde Rusça dışında diğer dillerle de ibadet edilebilmesine ilişkin kararnamesi yayınlanmıştır. Kanunla oluşturulan komisyon üyeleri arasında Mirza Kâzım Bey, Piskopos Grigoriy, N. İlminskiy ve Prof. Sablukov vardır. Mirza Kâzım Bey’in Rusya’da kurduğu Şarkiyatçılık okulundan N. İlminski, İ. N. Berezin, V. F. Dittel, N. A. İvano, K. K. Foygt gibi araştırmacılar yetişmiştir. Daha sonraki yıllarda İlminskiy, Kazan Akademisi Misyoner Bölümünde Doğu dilleri üzere öğretmenlik görevini üstlenmiştir.

Azerbaycan’a yönelik ilk bilimsel yöntemlerin üretildiği çalışmalar Kazan Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümünde görev yapan Mirza Kâzım Bey’in dil ve din üzerindeki yaklaşımıyla ivme kazanmıştır.⁵⁸ Bu dönem dinin ve dilin belirleyiciliği şarkiyatçılık ve misyonerlik düzlemde iç içe geçmiştir. Bu müstevide tahsis edilen Kazan İlahiyat Akademisi Rus misyonerlik okulunun üç önemli merkezlerinden biridir. Kazan’ın eğitim çevresi ilk olarak İslamiyet, Türkiyat ve Arabistik alanlarının tetkik edilmesini ve dil öğrenim yöntemlerini Mirza Kâzım Bey’in hazırladığı programa göre sürdürmüştür. Mirza Kâzım Bey’in dikkat çeken çalışmalarından biri Türkoloji alanını özerk bilimsel disiplin olarak akademik kapsama dâhil etmesidir. St. Petersburg ve Moskova şehirlerindeki eğitim kurumlarında başlayan Kazan’da sürdürülen Doğu dilleri ve dini çalışmaları Mirza Kâzım Bey’in sayesinde sistematik disiplin hüviyetine ulaşmıştır.

Türk-Müslüman kültürünün ve İslam değerlerinin toplumdaki etkisini azaltmak için Çar I. Nikolay, İlminskiy’nin çalışmalarına devlet politikası düzeyinde imtiyaz tanımıştır. İlminskiy, ilk başta “Rus olmayan halkların Rus okullarında ilköğrenimine kendi ana dillerinde başlamasını, Rus dilinin ve Rus kültürünün gelecekte yayılması için en iyi yol”⁵⁹ olduğu görüşünü savunmuştur. Toplumu dönüştürmek için geleneksel eğitim sisteminin yetersizliği bir bakıma tespit edilmiş ve ortadan kaldırma yolları aranmıştır. Yeni seküler eğitim sisteminin tatbiki

⁵⁷ Topsakal, *a.g.e.*, s. 215.

⁵⁸ R. M. Valeev – M. Z. Zakiev, *Mirza Kazım Bek i Oteçestvennoe Vostokovedenie*, Kazan: İzdatelstvo Kazanskiy Universitet, 2001, s. 30.

⁵⁹ Zenkovsky, *a.g.e.*, s. 25.

İlminskiy'nin vasıtasıyla gündeme getirilmiştir. Ancak yerel okullarda “Ana Dili” dersi zorunluluğu kaldırılmıştır. Yerlerde okul açma devletle misyonerlerin yol beraberliği ile mümkün olmuştur. Nerede okul açmak gerektiği bu ikili tarafından belirlenmiş ve giderlerin karşılanması yerel halkların sırtına yüklenmiştir. Türk-Müslüman nüfusunun bu okullara pek itibar etmediği açıktır. Bu nedenle misyonerler devlet desteğiyle eğitim çalışmalarını Hristiyan inancına mensup gayrı Ruslar, özellikle Gürcü ve Ermeni toplumlari arasında yoğunlaştırmıştır. Çarlık Hükümeti Eğitim Bakanı Tolstoy, 1870'teki bir raporunda bu durumu şöyle belirtmiştir: “Bizim vatanımızda (Çarlık Rusyası) yaşayan bütün yabancıların eğitim alma hedefi, Ruslaşma ve Rus insanıyla asimile etmekten ibarettir.”⁶⁰ Lakin, Batı medeniyeti ve Hristiyanlık kültürünün güçlü etkilerine karşın Türk-Müslüman toplulukları arasında din değişiminde istenen başarıya ulaşamamıştır. Türk-Müslüman nüfusunun yaygın olduğu okullar için yerli eğitimcilerin ana dilde hazırladığı alfabe ve kıraat kitapların okutulması yasak olmasa bile.

Çarlık imparatorluğundaki Müslümanları Hristiyanlaştırmak için çalışmaların öncülüğü İlminskiy tarafından indirgemeci ve ideolojik din yorumu ile kimlik çatışması kaçınılmaz hale gelecektir. Onun faaliyeti Kazan ve Kahire'de 15 yıl (1846-1861) Türk ve Arap dillerini öğrenmekle başlayacak ve kültürel dinamikleri değişecektir. 1860'larda Kazan İlahiyat Fakültesinde profesör olan Rus eğitimcisi İlminskiy, Rusya'ya bağımlı olan aslı Rus olmayan halkları için yeni bir eğitim programı hazırlamıştır. İlminskiy, “Arap harflerine dayanmayan Rus harfleriyle ifade edilen bir Tatar alfabesi hazırlamıştır.”⁶¹ İlminskiy'nin bu yolundaki arzusu Çar Hükümeti tarafından olumlu bir çalışma olarak takdir görmüştür. İlminskiy'nin Rus olmayan halkları Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırmayı kolaylaştıran eğitim çalışmaları ve programı daha sonraki dönemlerde Sovyet Birliği'nin genel eğitim programının temelini oluşturmuştur.⁶² Zamanla Çarlık Rusyası içinde ötekileştirilen Müslümanların eğitim istikâmetindeki ilerici görüşleri devletin resmi ve

⁶⁰ Baymirza Hayit, *Eski Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, İstanbul, TDAV Yayınları, 2000, s. 307.

⁶¹ Zenkovsky, *a.g.e.*, s. 25.

⁶² K. E. Bendryakov, *Oçerki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane*, Moskova, 1960, s. 92.

dini ideolojisinden çok, demokrat temayüllü Aydınlanmacı çevrelerden etkilendiği açık görülecektir.

Modern ders müfredatlarının hazırlanması ve dil bilgisi düzeyinde programların yaygınlaştırılması hem ihtiyaç olunan kadroları yetiştirmek hem de laik eğitimin yolunu açtı. Çarlığın eğitim düzenindeki bu atılımları farklı yapının tesisine neden oldu. Rus okullarında yerli dillerin öğretilmesi belli ölçüde Rus ve yerli halklar arasında karşılıklı ilişkilerin kurulmasına hizmet ediyordu. Hatta Kafkasya Genel Valisi Voronsov'un merkezi hükümete yazdığı bir müracaatta, Rus okullarında "Tatarca" (Azerbaycan Türkçesi) okutulmasının gerekliliği belirtilmiştir. Askeri ve mülki idare kadroları için modern eğitim veren okullarda din eğitiminin yanında dil eğitimi de yayılıp gelişmeye başladı. Çarlık kadroları için hazırlanmış dersliklerin adaları: Makarov'un "Tatarskoy Gramatika Kavkazskogo Nareçiyе" (Tiflis, 1848), Budagov'un "Pratiçeskoye Rukovodstvo Tureçsko – Tatarsko – Azerbaydjanskogo Nareçiyе" (Moskova, 1857), Vezirov'un "Uçebnik Tatarsko – Azerbaydjanskogo Nareçiyе" (Sankt – Peterburg) ve İlminski'nin hocası Kazimbek'in "Uçebniye Posobiye dlye Vremennogo Kursa Tureçkogo Yazıka"⁶³ yazarların kitapları dil eğitiminde önemli bir aşama teşkil etmiştir.

Maarifçiliğin ana teması öznel bir karakter taşımakta idi. Geleneksellikten kopma düşüncesini taktim eden modernleşme, somut olarak kamusal ve özel mülkiyetin temel ayrımıyla belirlenmiştir. Azerbaycan'da bu ayrım Çarlık iktidarının çizdiği yapay sınırlarla gözetilmiştir. Koşulların ve hegemonya gücünün düşünce anlayışı üzerindeki etkisi burada göz ardı edilmemesi gereken en önemli husustur. Bu bir bakıma Gramsci'nin çözümlenmelerini doğrular niteliktedir. Bir bakıma, siyasi alanla toplumsal alan arasındaki ayırmda yer alan hegemon güç (Çarlık), faaliyetini farklı grupların (entelektüellerin) üzerinden derinleştirmeye çalışmıştır. Bir kesim düzeni koruma rolünü üstlenmiştir. Diğer kesim toplumsal aksaklıları eleştiri üslupta ifade etmiş ve bu üslubu modern anlamda toplumsal hayata kazandırmıştır. Bu entelektüellerin farklı sınıflarla kurdukları temaslar onların psikolojik tutumlarını ve toplumsal konumlarını ayırt etmede önemlidir. Özetleyecek olursak, Çarlığın değişim ihtiyaçlarına

⁶³ Hacıyev, *a.g.e.*, s. 14.

cevap veren okur-yazar grubunun yetiştirilmesinin arka planı, kamusal ve özerk alandaki yerleri ya da tutacakları mevkiler İlminskiy’in Pobedonostsev’e yazdığı bir mektupta şu şekilde açıklanmaktadır:

“Eğitimi öyle kurmak gerekir ki Rusça bilgi alan ‘tatar’ tam bir hiçlik olsun, Rusça konuştuğunda ya da yazdığında çok sayıda yanlışlar yapsın, çünkü bu onu aşağılık kompleksine itecektir. O, yalnızca gubernatordan (Genel Vali) değil, en alt kademedeki Rus memurdan bile korkacaktır.”⁶⁴

Esaretteki Türk-Müslüman için maarifçilik (aydınlanma) teşebbüsleri Çarlık Hükümeti’nin eğitim yatırımına bağlı olmuştur. Rusya’daki gibi eğitim kurumları tesis edilmemiştir. Modernleşme temsilcisi konumunda olan entelektüeller siyasi-ekonomik alandan da ötekileştirilmiştir. Azerbaycan’da da bu durum Rusya’nın genel tablosunun bir çizimi idi. Rusya’da 19. yüzyılın ilk yarısı başlayan modern ve eşitlikçi eğitim anlayışı Azerbaycan’da 20. yüzyılın başlarına tesadüf etmiştir. Bu dönem Rusya’nın düşünsel ve entelektüel durumu hakkında Gramsci bize şöyle bir ipucu vermektedir:

“19. yüzyıl Çarlık Rusyası’nda “entelektüel” kavramı, yabancı etkileri Ruslaştırarak, onları bütünüyle kendi içlerinde eritmiştir. ...Batı kültürünün tarihsel deneyimlerini, kendi öz ulusal özelliklerini yitirmeksizin ve tarihsel bağlarını koparmaksızın bir bakıma entelektüel oluşumunu tamamlamaya çalışmıştır.”⁶⁵

Mehmet Emin Resulzade’nin belirttiği üzere “Hristiyanlık mefkûresi ile tesis olunan Çar emperyalizmi tarihi vazifesini İslam dünyası ve bilhassa Türk âlemi ile mücadelede görmekteydi.”⁶⁶ Bu yaklaşım Azerbaycan toplumunda hem kültürel hem de ulusal kimlik konusunda önemli bir değişim izi bırakmıştı. Burada Gramsci’nin Rus entelektüelleri hakkındaki kanaati, hegemonyanın genel izlerini

⁶⁴ Süleyman Aliyarlı, *Tarihimiz Açıklanmamış Mevzuları*, Bakü, Mütercim Yayınları, 2012, s. 90.

⁶⁵ Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri: Seçmeler*, çev. Kenan Somer, İstanbul, Onur Yayınları, 1986, s. 329.

⁶⁶ Mehmet Emin Resulzade, *Kafkasya Türkleri*, haz. Yavuz Akpınar, İstanbul, TDAV Yayınları, 1993, s. 25.

taşımakla birlikte emperyalizm ve entelekt ikiliğini koşturarak şu şekilde çözüme kavuşturmuştu:

“Egemen gücün varlığına ilişkin olarak Rus aydınları kendi emperyalist güçleriyle ortak bir ilgiyi paylaşıyorlardı. Öyle ki ‘entelekt ile emperyalist’ birlikteliği hegemonya alanı içinde zaman ve mekânı kapsayacak kadar ülkenin egemenliğini genişletmek amacına hizmet etmekteydi.”⁶⁷

Çarlık politikalarının temel ilkeleri Ortodoks Hristiyanlık, “mutlakiyet ve rusçuluk” kavramları üzerine inşa edilmiştir. 1829-1830 yılları arasında Güney Kafkasya’da Paskeviç’in idareciliğinde başlatılan ilk uygulamalar hukuk adına değil, sıralanan kavramlara göre yapılmıştır. Kafkasya bölge müfettişleri Meçnikov ve Kutaysov, Paskeviç’in bu faaliyetini memnunlukla karşılamışlardır. Onlara göre tüm Kafkasya halkları yakın bir gelecekte Rus gibi konuşmayı, Rus gibi düşünmeyi ve Rus gibi duyumsamayı öğrenmelidirler. Bu bakış açısı Çarlık Eğitim Bakanlığı yönetmeliğinde ayrıca bir madde şeklinde yer almıştır.⁶⁸ Bu düzenleme pratikte anlamsız kalmıştır. 1830’larda açılmaya başlayan kaza ilkokulları ve dört yıllık Şamahı kaza okulu Rusça eğitim veren kurumlardır. 1850’lerden başlayarak Rusça olan ortaöğretim kurumları Azerbaycan toplumunun eğitim anlayışında radikal değişiklikler gerçekleştirmiştir. İlköğretim okullarının yapısındaki çarpıklık ve düzensiz eğitim programları ortaöğretimde en temel kimlik değerlerine karşı radikalleşmek zorunda bırakılmıştır adeta. Bu okullar daha sonraki dönemlerde Azerbaycan entelektüel grubunu yaratmıştır. Eğitim ve dile paralel olarak sosyal değişim etkinliğinde yer alan amillerden biri din olmuştur. Eğitim aracılığıyla Kafkasya’daki Müslümanlar arasında Hristiyanlığın yayılması beklenen sonucu vermemiştir. Buna karşılık Azerbaycan’da Rus Ortodoks Kilisesi dışında birçok dini kurumların faaliyeti durdurulmuştur. İlk olarak özerk Alban Hristiyan Kilisesi kapatılmıştır. 1836 yılında ise Ermeni Grigoryan kilisesine bağlanmıştır.⁶⁹

⁶⁷ Perry Anderson, *Gramsci Hegemonya: Doğu/Batı Sorunu ve Strateji*, çev. Tarık Günersel, İstanbul, Alan Yayınları, 1988, s. 39.

⁶⁸ *Azerbaycan Tarihi 19. Yüzyıl*, c. IV, Bakü, Elm Neşriyatı, 2007, s. 141.

⁶⁹ Yakup Mahmudov, *Azerbaycan: Qısa Devletçilik Tarihi*, Bakü, Tahsil Neşriyyatı, 2005, s. 37.

Bu nedenle Azerbaycan’da yeni çatışma istikameti dini müsteviden (Müslüman ve Hristiyan çatışmasından) etnik müsteviye taşımıştır.

Batı’da gelişmiş yeni bilgi dallarında kullanılan metotların Azerbaycan sosyal bilimlerine tatbiki Bakıhanov tarafından atılan adımla başlamaktadır. Yeni üslup, forma ve çizgide ortaya çıkan bu teşebbüs tarih metodolojisi üzerine çalışmalarda kendinin göstermektedir. Azerbaycan’da tarih ilk kez bir “ilim” olarak Bakıhanov’un kalemiyle yazıya aktarılmıştır. Azerbaycan’da maarifçi aydın zümresinin gelişmesi Bakıhanov’un çalışmaları ile yakından ilişkilidir. Rus Çarlığı hizmetinde yetişmiş olmasına rağmen Azerbaycan’da eğitim modernleşmesi ilk kez onun tarafından önerilmiştir. Bakıhanov maarifçiliğin ilk önemli savunucusu olarak görülse de modernleşmeye dair görüşlerini kariyerini etkilemeyecek şekilde ifade etmiştir. 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında düzyazı üslubu ilk kez Bakıhanov tarafından kullanıldı. Yeni üslubun hem yenilikçi ve modern ideaların tebliğinde hem de kolay elde edilecek bilginin benimsenmesinde etkisi yüksek olmuştur. Düzyazı üslubunun Batı ve Rus düşüncesinde ve edebiyatında ne ölçüde belirleyici rol oynadığını gören Bakıhanov, Azerbaycan edebiyatında da bu üslubu tatbik etmiştir.

Bu gelişmelerin ardından Rus Oryantalizmin kurucularından sayılan Mirza Kâzım Bey, dil üzerine geniş yayınlar yapmaya başladı. Doğu dillerinin tedrisiyle bağlı hükümete sunduğu teklifler hemen hemen tamamıyla akademik bir problem mahiyetindeydi. Sunulan teklifin desteklenmesi için eğitim müfredatı hazırladı ve sansürün izin verdiği konuları açıkça ortaya koydu. Mirza Kâzım Bey, Azerbaycan Türkçesinin özelliklerine dikkat çekerek, çalışmaların yapılması için düşüncelerini şu şekilde ifade etti: “Güney Kafkasya’nın genel halk dili sayılan Azerbaycan lehçesi derinden araştırılmalı ve bu lehçenin kısa zamanda Kazan Üniversitesinde tedrisi başlatılmadık.”⁷⁰ Azerbaycan Türkçesini “Güney Kafkasya halklarının genel müşterek dili” fikrinin ileri süren Mirza Kâzım Bey, kardeşi Abdülsettar Kâzım Bey’le birlikte

⁷⁰ A. K. Rzayev, *Oçerki ob Uçenich i Mislitelyah Azerbaydjana XIX veka*, Baku, İzdatelstvo Maarif, 1969, s. 134.

Azerbaycan Türkçesi gramerinin sistemli öğrenilmesi programını hazırladı.

İslam dini hiçbir vakit medeniyetin ilerlemesine mâni değildir, tezini savunan Mirza Kâzım Bey'e göre Abbasiler döneminde Yunan 'maarifî' tamamıyla İslam merkezine nakil edilmiştir. İşte buradan Afrika sahil yolu ve İspanya yolu ile yeniden Avrupa'ya yayılmıştır. Bu kanaati daha anlaşılır şekilde ifade etmek için 1842'de Paris'te, 1843'te Londra'da basılan "Muhtasarı'l-Vikayet" adlı kitabı yeterince ikna edici olmuştur. Aynı zamanda Rusya'da yaşayan Müslümanların hukuki sorunlarına çözüm getirmek için yazılan bu kitap, İslam hukuku hakkında hem Ruslara hem de Avrupalılara yeterince bilgi sağlamıştır. Kitap 1845'te Rusçaya tercüme edilmiş ve Kazan şehrinde basılmıştır. İslam'ın Rusya'da ve Avrupa'da nesnel bir biçimde öğrenilmesi, doğru şekilde anlaşılması ve Doğu halklarının hayatında oynadığı rol akademik açıdan ele alınmıştır.

İsmail bey Gutgaşını'nın 1835-ci ilde Varşova'da askeri hizmette iken Fransızca kaleme aldığı "Reşit Bey ve Saadet Hanım" hikayesi yenilikçi ve modern idealerin tebliğine hizmet etmekteydi. Eserde kullanılan üslup yenilikçi bir muhtevaya sahipti. Dönemin Azerbaycan'ında hüküm süren cehalete, kadın hukuksuzluğuna, mecburi evlenme gelenekleri aleyhine karşı çıkarak, kadın erkek ilişkilerinde karşılıklı sevgi duygularını desteklemekteydi. Asırlar boyu köle durumuna düşürülmüş kadının toplumdaki konumuna dair yeni bir bakış açısı getirdi. Rusya ordusuna hizmet yıllarında İ. Gutgaşınılı bir çok ilerici Rus aydınıyla dostluklar kurdu. Rus ve Batı Avrupa kültüründen etkilenen zamanının en eğitimli Azerbaycan aydınlarından biri oldu. Aynı zamanda Azerbaycan'ın maarifçi aydınlarından Mirza Fetali Ahundov ve Abbasgulu Ağa Bakıhanov ile yakın dostlukları vardı. Bu şahslar Azerbaycan literatüründe "apolet aydınları" olarak da ün salmışlardı. Bu aydınların entelektüel faaliyeti sistematik olarak Rusya'ya bağlıydı.

Entelektüellerin varoluşunu olanaklı kılan somut tarihsel, toplumsal, siyasi, ekonomik ve kültürel koşullardır. Tarihsel olarak entelektüelin toplumsal işlevi ve belirgin özellikleri yerellikten evrenselliğe uzanan bir yelpazede şekillenmektedir. Bu bağlamda

entelektüele atfedilen “düşünen ve karar veren” vasfı modernleşme süreciyle birlikte etki alanlarını sürekli genişletmiştir. Mirza Fetali Ahundov örneğinde bu değişim öncülüğü resmi memur çabasıyla gerçekleşmiştir. Ahundov’un modernleşme yönünde sergilediği gayret politik gösterişlerden farklı yeni medeniyet sisteminin benimsenmesiyle bağlantılı olmuştur. Ahundov’un düşünce konseptinde etkili olan Avrupamerkezcilik kavramı, “Doğu ve Batı” farkındalığıyla kategorize edilmiştir. “Batı” olarak tanımlanan medeniyet, dünya medeniyetinin “hegemon” öznesi olarak kabartılmıştır. Avrupamerkezcilikle özdeşleşen Batıcılık kavramı, Ahundov’un yazılarında medeniyetin mayası ve arzusu duyulan insani bakışların gelişim biçimi gibi ifade edilmiştir.

Ahundov’un ortaya koyduğu konular ve problemler kendi ideasına bağlı olarak Doğu halklarının ruhunu, inanç sistemini, hayat ve yaşam tarzlarını komedinin dili ile sade, anlaşılır şekilde tenkitlerin hedefine oturtmuştur. Toplumu olduğundan farklı bir toplum olması gerektiği düşüncesi temel hedef olarak seçilmiştir. Doğu insanının düştüğü ağır durumu kolonyal denklem içinde değil, dini ve kültürel gelenekler çerçevesinde çözümlene yoluna gitmiştir. Eserlerde “öteki” olarak algılanan Doğu’yu çürümüşlüğü en belirgin örneği olarak belirtmiştir. Ahundov’a göre bu kısıkaçtan kurtulmanın yolu Rusya ile irtibat sayesinde mümkündür. Ahundov, sağlığında siyasi ve felsefi içerik taşıyan eserlerinin basımına müyesser olmasa da onun bedii eserleri ve komedilerinin neşri Çarlık tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Ahundov’un yazdığı tüm eserlerde “din ve gelenek” kavramı, Doğu toplumlarını geri kalmışlığa iten bir olgu olarak nitelendirilmiştir. Bu yaklaşım Hüseyinov tarafından şöyle dile getirilmiştir:

“Eserlerinde cesaretle eski geleneklerin değiştirilmesi meselesini bir mefkûre olarak ortaya koymuş, benimsediği materyalist ve ateist felsefesini dine karşı bir silah olarak kullanmıştır.”⁷¹

⁷¹ Hüseyinov, a.g.e., s. 178.

Sonuç

Kuzey Azerbaycan'ın Rusya'ya birleştirilmesinin "müterakki" sonuçları Azerbaycan Sovyet tarihçiliğinde kabul görmüş bir durum olarak ışıklandırılmıştır. Kuzey Azerbaycan'ı Güney Azerbaycan'dan farklı olarak Rusya aracılığıyla dünya ekonomik sistemine dâhil edilmesi, daha gelişmiş kapitalist sistemine entegre olma yolunun açılması, özel mülkiyet ve ticaret-sanayi faaliyetlerin yerleşmesi gibi meseleler, modernleşme bağlamı içinde tasvir edilmiştir. Modernleşme ekonomik bağlamda tanımlanmış olsa da asıl parametreleri (ulus-devlet, bağımsızlık, ulusçuluk, dil ve kültürel kimlik gibi) egemen gücün tahribatıyla karşı karşıya bırakılmıştır. Azerbaycan'daki toplumsal yapının değişimi üç ana alan (yönetim, mülkiyet ve eğitim) üzerinde kurulmuş ve modernleşmenin temel düşünsel özneleri (özgürlük, kültürel kimlik, ulusçuluk, ulus-devlet olgusu gibi) tamamen saf dışı bırakılmıştır. Sorgulanması gereken birçok hususları da beraberinde doğurmuştur. Merkezi egemen güç (Çar Hükümeti), kendi çıkarları doğrultusunda sömürge hedefleri takip ederek yerel seçkinlerden oluşan ve kendilerini hem devletin hem de "geleneklerin" temsilcisi konumuna yerleştiren yeni grupları kullanmaktan da kaçınmamıştır. Yani toplumsal ve siyasi akışkanlığa, egemen ideolojinin güçlü tezahürleri eşlik etmiştir.

19. Yüzyılın ortalarına doğru Azerbaycan Aydınlanma paradigmasının ilk kuşağını oluşturan fikir temsilcilerinin tercih hakkı, Çarlık Rusyası'nın hegemonik eğitim anlayışıyla formüle edilmiştir. İlk kuşağın seçimi genellikle ikili çekişmelere (seküler ve din çekişmeleri), daha sonraki kuşak için ise ideoloji temele dayandırılmış bir siyasal akıma dönüşecektir. İlk kuşak Azerbaycan entelektüelleri, Batı hayat tarzına ve kültürüne belirli bir rahatlıkla yaklaşabilmişlerdir. Bu yaklaşımda Batı kültürünün temelini inmeden onu yüzeysel bir tutumla uyguladıkları, ülkenin sömürgeci durumundan kaynaklanmıştır. Yabancı dil bilen, dış dünyayı izleyen, yeni devrin kültür atmosferine, çalışma yöntemlerine uyum sağlayan entelektüeller, Batıcı bir hayat tarzını benimsemişlerdir. Böylece Azerbaycan yüksek sınıfı arasında "Batılılaşma" serüveni başlamıştır. Diğer birçok durumda olduğu gibi 19. yüzyılda çözülmesi gereken temel toplumsal sorunlar Batılılaşma adıyla tartışılmıştır. Çünkü bu dönemde Azerbaycan'da Batı medeniyetini

benimsemek yalnızca hegemonyanın kendi itibarına yönelik fikirlerle örtüşmektedir. Netice itibarıyla Azerbaycan’da toplumsal bir dönüşüm fikri ortaya atılmış ve yeni tip entelektüellerin oluşumu tamamlanmaya çalışılmıştır.

Doğu ve Batı medeniyetinin kavşağında yer alan Azerbaycan’ın sosyal-kültürel ve entelektüel hayatı, bu ikiliğin yarattığı farklı çizgiler çerçevesinde şekillenmekteydi. Yeni akımların oluşumu ülkeye yeni bakış açısı kazandırmakla beraber siyasal düşünce örüntülerini yaygınlaştıran akımları geri plana atmaktaydı. İlk başlarda (19. yüzyılın ortalarından son çeyreğine kadar) aktif siyaset içinde yoğrulmayan dört temel kavramın (Azerbaycancılık, Türkçülük, İslamcılık ve Modernleşme/Batılılaşma) bileşkesi hegemonik temalar kışkacına alınmıştı. Kavramlardan ancak biri tercih edilerek uygarlık düzeyine ulaşabileceği fikri, dönemin entelektüel ideolojisini yapay bir mücadele içine sürüklemişti. Azerbaycan’da toplumsal ve kültürel değişim eksenini, bir anlamda Rusya entelektüellerinin başlattıkları Batılılaşma talepleriyle sınırlandırılmaktaydı. Rusya’daki modernleşme ve buna bağlı olarak Batılılaşma toplumsal düzenden daha ziyade “hegemonya” ile bağlı bir mesele konumundaydı.

Çalışmamızın kapsamına dahil edilen dönem içerisinde modernleşme fikirlerin ve anlayışların Çarlık imparatorluğunda ne denli etkili olduğunu milli kimlik üzerinde tayin ve tespit edebilmek daha olanaklıdır. Çarlık Rusyası’nın hükümraniği boyunca milliyetçi düşünceler özgürlük talepleriyle canlanıp güçlenmiştir. Bu durum modernleşme olgusunun yeni bir cihette ilerlemesine neden olmuştur. Fakat bu fikirlerin aşikâr bir şekilde yayılması için yeni tipli okulların açılması zarureti doğmuştur. İmparatorluk içerisinde “milli kimlik” (Türklük) kavramının gelişmesinde aydınlanmacı yaklaşımı sağlayan temel etkenlerin başında bu tipli okullar gelmiştir. Önemle belirtilmesi gereken bir husus da 19. yüzyılın ikinci yarısı Rusya Müslümanları arasında artan milliyetçilik temayülleri, Türkiye dışında, üç kültürel merkezde doğup ve “ceditçilik” okulları vasıtasıyla bu merkezler arasında bağlar yeniden kurulabilmiştir. Rusya Müslümanları arasında modernleşme tezini savunan İsmail bey Gaspıralı’nın Türkler arasında yürüttüğü kimlik mücadelesi Çarlık sansürünün izin verdiği sınırlar içinde

belirlenmiştir. Buna rağmen halkın eğitilmesi için modernleşmenin gereçlerini bir propaganda aracı olarak ustaca kullanmayı başarmıştır.

Azerbaycan'da modernleşmeye dönük ilk adımların atılması laik eğitim kurumlarının tedrici faaliyetleri sonucunda meydana gelmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında yerel kültür ve gereksinimler dikkate alınmadan Rusya'dan gelen talimatlar doğrultusunda şekillenmeye başlayan eğitim kurumları, bir anlamda Rus kültürünü özümseme temeline dayandırılmıştır. Rus istilasına kadar Azerbaycan'da eğitim forma ve mahiyet itibarıyla dini anlayış çerçevesinde teşkil olmuştur. Yani Azerbaycan'da geleneksel eğitim tek boyutlu bir yapıyı ihtiva etmiştir. Örf ve adetlerin hâkim olduğu geleneksel eğitimin yapısında şer'i hükümleri esas alan bir durum söz konusudur. Burada Rus Çarlık yöneticilerinin Türk-İslam birliği gibi bir ideali sorun ettiklerini belirtmekte fayda vardır. 19. yüzyılda belirgin bir modernleşme sistemini benimseyen Rusya eğitimde de laikleşme sürecini başlatmıştır. İlk başta ordu, mülki idare ve hukuk alanında başlatılan modernleşme bir dönem sonra eğitim alanına sirayet etmiştir. Dini eğitim kurumlarının yanı başında modern eğitim veren okullar açılmaya başlamıştır.

Modernleşmenin odak noktasını oluşturan "ulus-devlet" olgusu tarihsel değişim açısından, bahsedilen dönemde, özellikle de erken dönem Azerbaycan maarifçileri tarafından arka plana itilmiştir. Çarlığın temel güdüsü Türk-Müslüman toplumunu kendi değerleri dışındaki farklı alternatifler peşinde sürüklemek olmuştur. Söz konusu emperyalizmin dar bakış açısı o döneme kadar milli kimliğiyle var olan Türk-Müslüman toplumunu farklı etnik ve dinsel gruplar halinde tasnif etmiştir. Alternatif modeller geliştirerek modernleşmenin cansız bir taklidi haline getirecek akımların dalgasına kaptırılmışlardır. Modernleşmenin "ulus_devlet" modeli toplumu hareketlendirecek bir etmen olarak parametrelerden çıkarılmıştır. Kapsayıcı ve evrenselci kültür çizgisinde yerli entelektüellerin faaliyeti canlandırılmış ve egemen gücün yararına işletilmiştir. Aydınlanma olgusunun hegemonya denklemi içinde nasıl formüle edildiği problemi, tarihsel nesnellik açısından dikkate değerdir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

AKAK (Aktı Kavkazskoy Arkeografiçeskoy Komissii) , t. 9, N: 222, s.207, (Tiflis: 1884).

AKAK, t. 8, N: 249, s. 336-337, (Tiflis: 1881).

GMDTA (Gürcistan Merkezi Devlet Tarih Arşivi), f. 2, siy. 1, iş. 3058, s. 19-21.

GMDTA, f. 2, siy. 1, iş. 448, s. 3.

Kitap ve Makaleler

Abdullayeva, Terane, *Azerbaycan Edebi Fikrinde Garpcılık Meyilleri (XX. Asrın Başları)*, Bakü 2014.

Ahundzade, Mirza Fetali, *Eserleri*, Cilt II, Bakü 2005.

Aliyarlı, Süleyman, *Tarihimiz Açıklanmamış Mevzuları*, Bakü 2012.

Aliyev, M., *İslam Dini ve Onung Merasimleri*, Taşkent 1958.

Anderson, Perry, *Gramsci Hegemonya: Doğu/Batı Sorunu ve Strateji*, çev. Tarık Günersel, İstanbul 1988.

Arapov, D. Y., *Sistema Gosudarstvennogo Regulirovaniya İslama v Rossiyskoy İmperii (poslednaya tret XVIII. – naçalo XX. vv.)*, Moskva 2004.

Azerbaycan Tarihi 19. Yüzyıl, Cilt IV, Bakü 2007.

Balayev, Aydın, *Azerbaydjanskaya natsiya: ocnovniye etapi ctanovleniya na rubeje XIX – XX vv.*, Moskva 2012.

Bakıhanov, Abbaskulu Ağa, *Gülüstan-i İrem*, Bakü 1951.

Bakıhanov, Abbaskulu Ağa, *Seçilmiş Eserleri*, Bakü 2005.

Bendryakov, E., *Oçerki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestanе*, Moskova 1960.

Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2012.

Buttigieg, Joseph A. (ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, Cilt I, çev. Ekrem Ekici, İstanbul 2011.

Foucault, Michel, *Büyük Kapatılma*, çev. Işık Ergüden, İstanbul 2011.

Foucault, Michel, *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, çev. Işık Ergüden-Osman Akınhay-Ferda Keskin, İstanbul 2011.

Finley, Moses, *Antik ve Modern Demokrasi*, çev. Deniz Türker, Ankara 2003.

Gramsci, Antonio, *Hapishane Defterleri: Seçmeler*, çev. Kenan Somer, İstanbul 1986.

Giddens, Antony, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil, İstanbul 2016.

Hacıyev, Tevfik, *Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi*, Cilt II, Bakü 2012.

Hayit, Baymirza, *Eski Sovyetler Birliği’ndeki Türklüğün ve İslam’ın Bazı Meseleleri*, İstanbul 2000.

Hüseynov, Haydar, *Azerbaycan’da XIX Asır İçtimai ve Felsefi Fikir Tarihinden*, Bakü 2007.

Hüseynzade, Ali, *XIX Asrın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşünaslığı*, Bakü 1967.

Hüseynov H. – Klimov A. A., *Mirza Fetali Ahundov, Felsefi ve Politik Düşünceler*, çev. Arif Berberoğlu, Ankara, 2010.

Kanlıdere, Ahmet (ed.), *XIX. Yüzyıl Türk Dünyası*, Eskişehir 2013.

Lukacs, György, *Tarih ve Sınıf Bilinci*, çev. Yılmaz Öner, İstanbul 1998.

Mahmudov, Yakup, *Azerbaycan: Kısa Devletçilik Tarihi*, Bakü 2005.

Marx, Karl, *1844 El Yazmaları, Ekonomi Politik ve Felsefe*, Ankara 1976.

Merquior, Jose Guilherme, *Foucault*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 1986.

Memmedov, İsrail, *Tarihimiz, Toprağımız, Talihimiz*, Bakü 2003.

Memmedova, Arzu, *Car-Balaken Cemaatlığı XVII. Asrın Sonları ve XIX. Asrın 30'lu Yılları*, Doktora Tezi Avtoreferatı A.A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, Bakü 2010.

Resulzade, Mehmet Emin, *Kafkasya Türkleri*, haz. Yavuz Akpınar, İstanbul 1993.

Resulzade, Mehmet Emin, *Azerbaycan Problemi*, çev. Perihan Mete-Sabahattin Şimşir, Ankara 1996.

Recepli, Gazenfer, *Azerbaycan Tarihi (Oçerkler)*, Bakü 2013.

Roberts, J. M., *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İstanbul 2015.

Rzayev, A. E. (ed.), *Azerbaycan Tarihi XIX – XXI. Asrın Evveli*, Bakü 2010.

Rzayev, A. K., *Oçerki ob Uçenich i Mislitelyah Azerbaydjana XIX veka*, Baku 1969.

Said, Edward, *Kültür ve Emperyalizm*, çev. Necmiye Alpay, İstanbul 2016.

Thomas, Peter D., *Gramsci Çağı: Felsefe, Hegemonya, Marksizm*, çev. İlker Akçay-Ekrem Ekici, Ankara 2013.

Turner, Bryan S., *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul 2003.

Topsakal, İlyas, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre: İdil-Ural Bölgesinde Ortodoks Misyoner Faaliyetleri ve Türkler (1552-1917)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, İstanbul 2007.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 2014.

Valeev, R. M. – Zakiev, M. Z., *Mirza Kazım Bek i Oteçestvennoe Vostokovedenie*, Kazan 2001.

Walicki, Andrzej, *Rus Düşünce Tarihi*, çev. Alaeddin Şenel, İstanbul 2009.

Zenkovsky, Serge A., *Rusya'da Türkçülük ve İslam*, çev. Ali Nejat Ongun, Ankara 2000.

Zülfikarlı, Muharrem, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış*, Bakü 2007.

Extended Abstract

The word "maarif", which is at the beginning of certain terms expressing the modernization of Azerbaijan, has a wider depth in terms of meaning. Although the term later meant "education", it was defined as an "enlightenment" that included new concepts of knowledge and thought as opposed to the traditional madrasa "science" and turned into a conceptual quality. The term "maarif", which is a legacy from the traditional paradigm, has been internalized with the possibility of a new definition in the modernization thought concept of Azerbaijan. "Maarifiçilik", which is attributed to the concept of "enlightenment" in the Azerbaijani historical literature, had a wide range and included two basic definitions related to the problems of social life: First, in the narrow sense, maarif was defined as education/knowledge/skill, derived from the Arabic word "ma'rifa." The second one, in general terms, includes a philosophical and social world view in the direction of the enlightenment of Azerbaijan since the 19th century, and is based on the "idea of progress and enlightenment."

The "Enlightenment" effect of Tsarist Russia tried to establish its own hegemony in a dialectic of conflict that confronted the old and the new in all social areas. The views of the society on education, politics, law, economy, art and technology were tried to be stereotyped within the hegemony order. Gramsci's analysis is important in understanding and examining the tsarist call for modernization: "...hegemony not only creates its own language, puts new terms into circulation, creates new metaphors, but also mentions it in a different language by changing historical names according to itself." In this change, which started in Russia's hegemony, Azerbaijan's historical cultural values and historical identity were defined as "subculture." In Azerbaijan, the world view of the Enlightenment was tried to be balanced with the concepts of progress and development. The main problem of the first modernization movement in Azerbaijan is not an anti-religious struggle (with the exception of Akhundov), but the conflict or balancing between the progressive-reactionary, intellectual and bigoted as in the Ottoman Empire. In order to define the characteristic features of such a process, comparing the cultural and social situation of Azerbaijan before the Tsardom with the situation after it joined the Russian administration will add a significant degree of objectivity to the subject in terms of historical scholarship.

It is important to determine that the Eurocentric ("civilization" or "domestication") policies of Tsarist Russia towards Azerbaijan consisted of corrupting the "Turkish-Muslim" identity. The views and attitudes of the

intellectuals of the period (Mirza Kazımbek, Abbasgulu agha Bakikhanov, Mirza Shafi Vazeh, Ismail bey Gutgashinli and Mirza Fetali Akhundov) at the point of presenting or designing the “new” identity as a model became dogma with the ideological and cultural effects of the Eurocentric Enlightenment thought.

It is an example of a second characteristic, namely their critical approach, that the intellectuals of Azerbaijan are in conflict with their innovative and supremacy of law mindsets and oppressive practices in practice. For example, although A. Bakikhanov presented his project to the government to open a modern school in Baku in 1832, it was not warmly welcomed. But he was deemed worthy of many awards by the Tsarist government for his services in official state affairs. As both a historian, a writer and an official, he fulfilled an important diplomatic and cultural mission in the agreements between Iran and Russia. Bakikhanov was honored with many medals and medals due to his outstanding service in military duties as a Russian army officer, and was promoted to the rank of colonel. Parallel to this attitude, the topics covered by Mirza Shafi Vazeh included the same approach. Vazeh, as a calligrapher, teacher, poet, drew attention with his views on the determination of the common aspects of Eastern and Western civilizations. In 1832, in the dialogue with his student Akhundov, he openly stated that Islam covers a period of ignorance.

Social, cultural and economic life in Azerbaijan, which developed in a different dimension with the occupation of the tsarist, was undergoing a process of change under the absolute authority of the centralist state. The industrialization of Russia, which started with the influence of the West, directed the political control mechanisms to the strengthening of the economic and military field in a sense. In order to clarify this situation, the statistical information collected by the tsarist bureaucracy in the 1830s was mainly aimed at keeping the control established over the economic resources. In the documents of the 1840s, it was about the number and tax calculations of the villagers rather than the problems experienced by the population of the region. For example, information on the general social-economic status of the Car-Balaken Community located in the North-West part of Azerbaijan and the military and administrative expenditures made here were of political nature. It was important in terms of the mobility of the population changes that started in the region. Because the law was transforming the paradigms that formed the modernization basis into a power of historical transformation to a significant extent. The settlement of the first modernization paradigm in Azerbaijan was formed by the influence of Russian culture and romanticism under the administrative monopoly of Russia.

In this process, it is clear that the efforts of Tsarist Russia to create an identity in Azerbaijan were not based on citizenship, but on territorial concepts based on subjects. The cultural and social units of the 19th century Azerbaijani intellectuals are gathered under a different umbrella of "modernization" on the way to forming a nation. At this point, the dialectical character of the "nation-state" is pushed aside. The placement of the identity based on the colonial criteria of Tsarist Russia is vaguely defined. In particular, identities were settled on sectarian differences. On the one hand, the concept of Western-style "territorial" identity was brought to the fore. On the other hand, the Sunni-Shiite divide is deeply rooted and heightened cultural and religious tendencies in line with colonial politics. Historical and cultural motivations have been severely rasped and exposed to destruction. The new arrangements in the social structure and economic savings of Azerbaijan in the 19th century cannot be explained by the "nation-state" entrepreneurship. Because the character of the "nation-state" is institutionally and theoretically dependent on the internal integrity of the society. In other words, the idea of "making history using history" does not take place as a driving force in the development of the nation-state. The deepening of the disagreement between the concepts of "nationalism" and "territorial" in Azerbaijan, in a way, reflects the historical manifestation of this rupture.

In the face of the inexhaustible potential of the religion of Islam, the thoughts of the intellectuals of the period were ideologized within the category of "otherness." Some intellectuals have followed a guided perspective in their attitude towards the fundamental elements that preserve the unity of religion, its rules and traditions. The fundamental values of religion were added to the pessimistic picture that the advocates of religious fanaticism saw. Another part tried to combine the content of Islam, which serves progress and desires to be a spiritual support, in a political platform." Modernization, which introduces the idea of breaking with tradition, is concretely determined by the basic distinction of public and private property. In Azerbaijan, this distinction was observed by the artificial borders drawn by the Tsarist government. The effect of conditions and hegemony power on the understanding of thought is the most important issue that should not be ignored here. In a way, this confirms Gramsci's analysis. In other words, the exact location of the intermediary group (intellectuals) cannot be predicted, both in the line between the public sphere and the autonomous sphere, and in the relations between the people and the sovereign power (Tsarism). In particular, the Enlightenment process in the social life of Azerbaijan between 1848-1878 followed a very different path from the West and Russia. The creation of intellectual modernization sites depended on the tsarist government's investment in education. Educational institutions

have not been established as in Russia. Intellectuals, who were the representatives of the Enlightenment, were kept away from the political-economic field. This situation in Azerbaijan draws the general picture of Russia. The middle class phenomenon and egalitarian understanding of education, which began to be established very early in Russia (first half of the 19th century), coincided with the end of the 19th century in Azerbaijan.

The public notification of the uprisings initiated by the Muslims against the expansion of the Tsarist Russia towards the South of the Caucasus was connected with religious motives. On April 7, 1838, General Golovin wrote to Knez Chernyshev in the secret report number 454, "The popular uprisings started in Dagestan, Guba, Car-Balaken and Zakatala stem from religion. The influence left by Sheikh Shamil, for whom they found moral support, is the most obvious proof of the struggle. ...What we want is to ensure security within the borders of Tsarism and to eliminate any tendency to be obtained by tyranny." In particular, the most prominent approach of the people questioning the legitimacy of the Tsarist political dominance is based on religion. It is possible to connect one link of the chain of rebellions against the colony within the limits set by the Shariah. The problems brought about by religious polarizations started to be discussed within the concept of "civilization" at first. In the following period, the concept was identified with "Christianity" and deepened on "modernization."

It is not a coincidence that the Tsardom, which started the modernization in Azerbaijan on the basis of institutional parameters, allowed the education of intellectuals who expressed themselves in the duality of culture and thought. It is possible to attribute the radical changes in Azerbaijan's social thought to the speed of the modernization movement. Under the influence of the current of Russian social and philosophical thought, the new intellectuals who continued the modernization most effectively left their mark on the change. The religion of Islam was faced with an intervention that was directed, researched and tried to be transformed according to the modernization ideology produced by Tsarism. Among the intellectuals, Akhundov's social-cultural thought is known for its anti-religious view. Akhundov for the first time brought the phenomenon of modernization to the fore as the basic criterion of social order. Supporting a non-religious life for political and cultural purposes, Akhundov represented the intellectual dimension of the struggle against Islam in Azerbaijan.

The main subject of Akhundov's famous work written in Persian called "Three Letters of the Indian Prince Kemaliddevle to the Iranian Prince

Jalaliddevle and Jalaliddevle's Reply" (1863) is the difference between East and West. Materialism and modernization are stated as key points. This work, which bears the stamp of the modernization paradigm, transferred the first materialist views into the philosophical thought of Azerbaijan. In later periods, it will be seen that this work was used as a concrete weapon of political-ideological hegemony. According to Akhundov, "It will take centuries for Muslims to adopt Kemaliddövlé's ideals and to realize his aim.

It aims to reveal the regulation and exclusion mechanisms that dominate the idea of modernization, especially since the 19th century, through the discourse of education in the colonies of Tsarist Russia. It is possible to clearly see how marginalization works on Azerbaijani education, in the establishment of exclusion mechanisms, in the ruptures and breaks that construct cultural and intellectual codes and transform them when necessary. Even though the functioning, systems and connections of exclusion mechanisms change from time to time, new othernesses that are exposed to the practice of exclusion and expulsion are generated urgently. In this study, in order to question the exclusion content of maarifism, we will first try to discuss the meaning of the formation of thought not with continuities, but with discontinuities, ruptures, breaks and transformations in terms of a discourse. The conditions, institutions, behavior styles, educational processes, social structures, management styles that made the Enlightenment discourse possible were tried to be covered with a "progressive" understanding that shapes social relations. The factors that preserve the integrity and singularity of the hegemon ideology perspective are linked to intellectual and cultural events.